

MEMORIA FINAL

A FOSA DO CEMITERIO DE SANTA MARÍA A MAIOR DO VAL, NARÓN

Conchi López Sánchez

Grupo HISTAGRA, Universidade de Santiago de Compostela

ÍNDICE

1. Antecedentes	3
2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización	7
3. Fichas individuais das vítimas	29
4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio	43
5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa ..	49
6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión	55
 Bibliografía	 58
Fontes	61

1. Antecedentes

Figura 1. Plano actual do Cemiterio de Santa María A Maior do Val, Narón Fonte: Google Earth

Figura 2. Plano do antigo Cemiterio de Santa María A Maior do Val, Narón, nos anos cincuenta do século XX. Fonte: Vuelo Americano (Serie B, 1956-1957)

O cemiterio de Santa María A Maior do Val está situado ao lado da correspondente igrexa parroquial, localizada no concello de Narón e no partido xudicial de Ferrol, a uns escasos 15 quilómetros da cidade e do Arsenal Militar de Ferrol. Esta proximidade coa capital do Departamento Marítimo do Norte fixo que funcionara, dun xeito peculiar, durante a guerra civil, como lugar de enterramento daquelas persoas que foron asasinadas polas autoridades golpistas.

Figura 3. Imaxe actual da placa homenaxe do cemiterio de O Val, Narón. Fonte: fondo Histagra.

A grandes trazos, foi un lugar que cambiou moito en, relativamente, pouco tempo (Figs. 1 e 2). Nun período aproximado de cincuenta anos levouse a cabo unha gran ampliación e outras pequenas modificacións que supuxeron a ampliación do cemiterio e a construción de novos nichos e accesos. Segundo as noticias que tiñamos ao inicio das investigacións, era un lugar non intervindo, pero si memorializado grazas ás accións levadas a cabo pola Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática. Eles colocaron fóra do adro, no lugar onde lle concederon

permiso, unha placa “en lembranza e homenaxe ás vítimas da ditadura franquista, 1936-1975”, que foi inaugurada o 7 de decembro de 2003 e apenas uns quince días despois, sufriu un acto vandálico (Fig. 3). Por tanto, era un lugar xa recoñecido previamente pola comunidade e incluso, moi traballado por parte de investigadores locais, como Xosé Manuel Suárez, Eliseo Fernández ou

Bernardo Máiz¹ e a propia Asociación. Precisamente, grazas aos estes traballos previos, a nosa investigación partía dunha hipótese sobre a localización da/s fosa/s: a parte posterior do cemiterio antigo, xunto ao muro de peche (Fig. 4).

Figura 4. Plano do cemiterio de Sta. Mª A Maior do Val no que se sinala en vermello a hipótese inicial de localización da/s fosa/s. Fonte: Google Earth

É imposible coñecer a historia do cemiterio do Val durante a primeira metade do século XX sen ter en conta os sucesos do golpe militar de 1936 e a súa proximidade e relación con Ferrol, capital do Departamento Marítimo do Norte. A toma da principal base naval galega, xunto coas do departamento de Cádiz, por parte dos golpistas, descabezou dous terzos dos mandos lexítimos das capitais marítimas do Estado español. Isto permitiu procesar e executar a centos de mariños, ocupar e transformar os seus espazos de poder e adxudicar novas funcións aos buques. As embarcacións encautadas, como o “Plus Ultra”, o “Contramaestre Casado” ou o “Genoveva”, funcionaron como centros de

¹ Xosé Manuel Suárez, *Guerra civil e represión en Ferrol e comarca*, Ferrol: concello de Ferrol, 2002. Xosé Manuel Suárez, *Crónica negra de la Marina Española, Ferrol, 1936-1939*, 2018, dispoñible en: https://www.academia.edu/44532763/Crónica_negra_de_la_Marina_Española_30_páginas. Eliseo Fernández Fernández, “A Delegación de Orden Público e a administración do terror en Ferrol (1936)”, en VV.AA., *Os nomes do terror: Galiza, 1936, os verdugos que nunca existiron*, A Coruña: Sermos Galiza, 2017: páxs. 81-98.

detencións provisionais. Albergaron un gran número de presos, precisamente, o maior pico do que temos constancia dáse no mes de agosto de 1936, con 650 detidos, aproximadamente, todos eles auxiliares, maquinistas, cabos e mariñeiros da Armada, xunto con media ducia de oficiais. Un testemuño que estivo recluído no “Plus Ultra” recorda que, “estabamos alojados en una bodega de carga, sin luz y en la más completa suciedad. Éramos doscientos hombres con dos cubos de agua: uno para beber y lavarnos, el otro para nuestras necesidades”².

Estamos, por tanto, diante dun dos cemiterios que rexistran un maior número de enterramentos de vítimas da violencia golpista e da retagarda, en Galicia, entre 1936 e 1939. Se deixamos a un lado as cifras das cabeceiras de provincia, os cemiterios de Canido (Ferrol), Pereiró (Vigo), Serantes (Ferrol), O Val (Narón) e Aranga son os que máis inhumacións presentan, en termos absolutos, segundo os rexistros civís de defuncións. No caso de Canido, Serantes e O Val, aglutinan a maioría dos enterramentos derivados das execucións realizadas tras as sentenzas a pena de morte, ditadas polos tribunais militares da xurisdición de Mariña. Precisamente, ao redor un 30% das máis de 11.500 persoas encausadas en Galicia, entre 1936 e 1939, fórono baixo a competencia da Armada e do departamento marítimo de Ferrol³.

Por todos os antecedentes sinalados anteriormente, o cemiterio do Val supón un lugar, cunhas características e unha idiosincrasia peculiar que son idóneas para coñecer os mecanismos de funcionamento da violencia golpista na retagarda. Debido a esta circunstancia, o estudo desta fosa foi promovido pola propia Universidade de Santiago de Compostela, e, posteriormente, tras a difusión nos medios do comezo das investigacións, foron varias familias coas que falamos, interesadas en saber onde se atopan os seus familiares enterrados. Estamos falando de dous netos de Manuel Fernández Arias, unha neta de

² *Íbid.*

³ Base de datos interna de Nomes e Voces. Unha versión máis sinxela, accesible en: nomesvoces.net

Guillermo Díaz Vales, un neto e un bisneto de Reyes Antonio Yáñez Pérez e un sobriño-neto de Armando Romero Candamio.

2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización

Principalmente, dous foron os retos formulados aos inicios desta investigación:

a) Identificar as vítimas enterradas neste espazo durante a guerra civil; e isto implica, non só, desenvolver as súas traxectorias vitais previas, senón tamén, a súa relación coa violencia de 1936: como pasan de ser “cidadáns correntes” a “rebeldes contra el Glorioso Movimiento Nacional”. b) Coñecer a evolución do espazo no que se localiza a fosa e cales foron as claves para que alí se ordenaran e executaran, dentro dunhas coordenadas temporais e espaciais moi concretas, as inhumacións dos asasinados.

Neste punto, trataremos o referido á primeira cuestión, para a que partimos dos datos recollidos pola base de datos de Nomes e Voces, que se cotexaron con outras fontes, como a base de datos da Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, o rexistro civil de defuncións de Narón, o rexistro de enterramentos parroquial, as causas militares (que procesaron e condenaron á maioría das vítimas alí enterradas) ou fontes bibliográficas, entre as que destaca o traballo de Xosé Manuel Suárez, citado anteriormente.

Comezaremos por distinguir as distintas fases da evolución da/s fosa/s, en función do desenvolvemento dos enterramentos, entre 1936 e 1939. Neste período, temos constancia de que 51 persoas, vítimas da violencia golpista, foron inhumadas no cemiterio do Val. O rango de idade abarca dende os 18 ata os 43 anos, situándose, mais do 83%, entre os 18 e os 30 anos. Neste caso, as súas profesións están intimamente ligadas coas circunstancias dos seus asasinatos. Salvo as catro persoas que foron “paseadas”, todas as demais eran mariños, oficiais e suboficiais da Armada, que formaban parte das dotacións de distintas embarcacións. Isto tamén ten moito que ver co lugar de nacemento e

veciñanza, non temos datos para todos eles, pero si podemos concluír que, ao redor dun 70%, eran veciños dalgún concello galego no momento da súa morte e, aproximadamente, un 63% naceran aquí. A pesar de que moitos tiñan fixada a súa residencia en Ferrol e arredores, o feito é que gran parte deles non se involucraron nin terminaron por integrarse nas comunidades locais, pois vivían máis de cara ao Arsenal baixo dinámicas militares. Tal foi o caso de Óscar Fernando Roza Ramos, cabo de artillería, executado no Val, o 26 de decembro de 1936. No informe que emite a Garda Civil de Mugardos sobre o seu comportamento, ante o xuíz instructor, sinala que “observó buena conducta y antecedentes, el escaso tiempo que permaneció en esta villa por hallarse la mayor parte del tiempo embarcado”⁴.

No que respecta ás fases da conformación da fosa do cemiterio de O Val, identificamos **oito datas diferenciadas** nas que se levaron a cabo os asasinatos. É importante diferenciar entre as datas de asasinato e as datas de enterramento, parece obvio, pero non teñen por que ser coincidentes e, isto, se estamos a falar dun período de tempo moi concreto e curto, é importante subliñalo, pois poden determinar a conformación da/s fosa/s. Na maioría dos casos, ambas datas adoitan coincidir ou, de haber diferencias, adoitan ser de un día, precisamente debido á tipoloxía da maioría dos asasinatos (execución tras sentenza militar) e á propia dinámica loxística da violencia. Isto indica unha elevada probabilidade da **existencia de mais dunha fosa**, e a necesidade, nun principio, de investigar cada data de morte de forma independente, tendo en conta que pode haber datas de enterramento que aglutinen mortes de diferentes días, moi próximos:

1. **19 de agosto de 1936.** Ten lugar o asasinato de tres persoas, GABRIEL CRUZ MOURIZ, LUIS RODRÍGUEZ NOVÁS e JOSÉ LOPEZ LEIRA, veciños de Ferrol e Narón. Todos eles traballaban como obreiros da construción naval e, un deles, José López Leira, formaba parte da corporación municipal republicana de Narón. As circunstancias das súas

⁴ Archivo Naval de Ferrol (ANF), Causa 58/36, folio 510.

mortes sitúanos ante tres “paseos” que non foron rexistrados no xulgado de Narón ata os anos corenta, en virtude “de auto dictado por la Superioridad”⁵. Apenas puidemos investigar sobre a traxectoria vital en relación coa violencia de 1936, unicamente, temos o dato de que José López Leira fora condenado, xunto con seu pai, “por faltas contra el culto católico, por no descubrirse al paso de la procesión el día 23 de septiembre último y además de mofarse de dicho acto; se dictó sentencia por el tribunal municipal condenándolos a la pena de diez pesetas de multa cada uno, tres días de arresto y costes de ambos juicios”⁶.

2. **26 de agosto de 1936.** JOAQUÍN BOUZAMAIOR GATO, presidente da Agrupación Socialista de Narón e do Sindicato de Agricultores y Oficios Varios de Trasancos, de onde era natural e veciño, foi asasinado, moi preto do cemiterio, a un escaso kilómetro (Fig. 5). A súa morte foi rexistrada polo xulgado civil case catro meses despois, segundo un oficio da Comandancia da Garda Civil de Xubia. Segundo un testemuño, a Joaquín levárono a “pasear” xunto con outras cinco ou seis persoas, unha delas, José María Díaz Díaz, que sobreviviu e puido

Figura 5. Distancia actual entre o lugar de asasinato (o cruce a Santa Margarita pola estrada a Cedeira) e enterramento. Fonte: Google earth editado

⁵ Xulgado civil de Narón, «Libro rexistro de defuncións»: foron inscritos, respectivamente, os días 9 de outubro de 1943, 23 de marzo de 1944 e o 9 de marzo de 1942 (información facilitada pola ACMHD). X.M. Suárez, *Guerra civil...*

⁶ *El Ideal Gallego*, 24/10/1923.

contarlle, a un amigo anos despois, o sucedido:

Fóronos matar a unha cuneta alá no Val, onde (...) a sala de festas A Concha, na carretera que vai a Cedeira, por aquí, a carretera que vai a Valdoviño e ao chegar a un cruce que vai a Santa Margarita, matáronos alí (...). Iban amarrados, atáronos a unha corda (...) entónces iba amarrado a outro, ao disparar, o outro caeu morto e a el déronlle un tiro aquí e caeu tamén e desamarrouse e como era de noite, escapou e ao outro lado da carretera era monte e un pouquiño mais adiante, así como a 30 metros, hai un camiño fondo que atravesa e a el lle serviu de parapeto porque os guardias empezaron a enfocar cos faros do coche e a dispararlle pero claro, xa non o pescaron⁷.

3. **30 de novembro de 1936.** O día 5 de decembro de 1936 foron rexistradas no xulgado de Narón, por orde do “capitán comisionado de Ferrol”, dez mortes executadas uns días antes: JUAN FABREGAT BERTO, JOSÉ MIGUEL SOLER, MANUEL GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, FRANCISCO ORTEGA BALLABRICA, ANTONIO BERENGUER GALIART, ANTONIO CASTELLANO PADILLA, FRANCISCO BERMEJO NICOLÁS, JOSÉ RIAL RIVAS, JOAQUÍN PÉREZ MARTÍN e VICENTE NAVARRO MOGOLLÓN. Todos eles eran mariñeiros do vapor “Domine” e non eran naturais, nin veciños de Galicia. O rexistro parroquial dá conta, moito mais tarde, destas mortes e indica que “recibieron sepultura canónica” e que foron enterrados “por sentencia habida en consejo sumarísimo”. A tipoloxía destas mortes é moi peculiar e apenas foi estudada, pois non se tratan de execucións, nin de “paseos”, propiamente ditos (as dúas categorías empregadas de forma maioritaria para falar dos diferentes procedementos dos asasinatos neste contexto).

⁷ Entrevista nº 2065, realizada a José Beceiro Fernández, por Antonio Míguez Macho, o 27/7/2006, en Covas (Ferrol), fondo Histagra, Terra e Memoria.

Estas persoas non foron procesadas en ningunha causa militar pero a lóxica que seguen os seus asasinatos e a xestión dos seus corpos, aproxímase mais á das execucións que á dos “paseos”. O auditor da base naval, determina que os tripulantes do vapor “Domine”, incautado pola Armada, tramaron un complot para “apoderarse do barco e pasarse ao inimigo”, e por tanto, pide á máxima autoridade da base, Luis de Castro Arizcun, que “se sirva disponer que a las cinco de la tarde de hoy, en la Punta del Martillo de este Arsenal, y en presencia de las fuerzas, para que ello sirva de ejemplaridad, como lo requieren las actuales circunstancias; sin previa formación de juicio ni más trámites, sean pasados por las armas”⁸. Sobre o lugar do asasinatos, temos fontes contraditorias; por un lado, o expediente, xunto co libro de enterramentos parroquial de O Val, sinalan a “Punta do Martillo”, no Arsenal de Ferrol (Fig. 6), lugar habitual de execucións; mentres que o rexistro civil de defuncións de Narón, apunta “a parroquia do Val”.

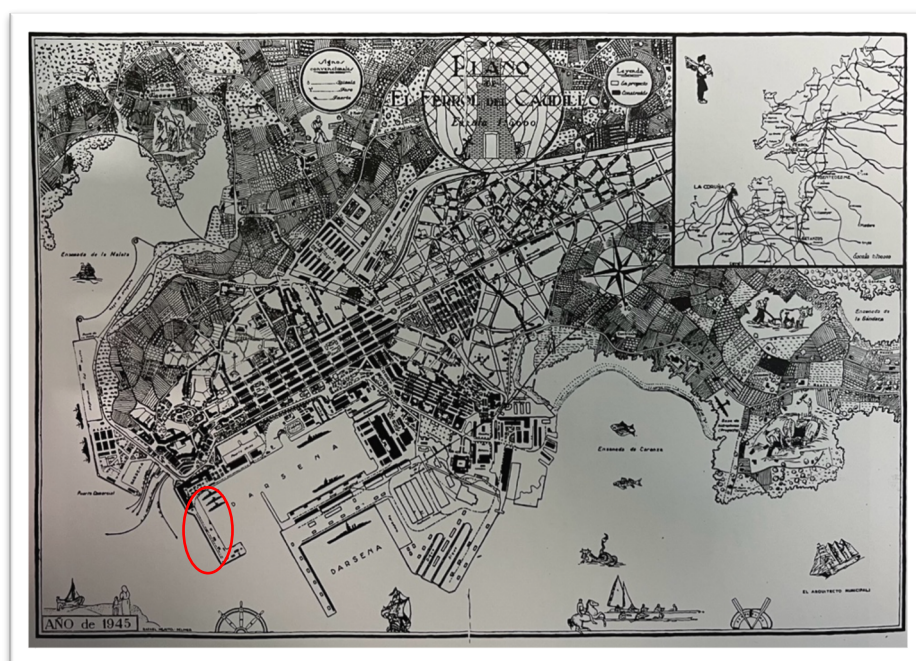

Figura 6: Plano de Ferrol no que se sinala a “Punta de Martillo” do Arsenal. Fonte: Anca (2005: 105).

⁸ ANF, Expediente 319/37.

4. **12 de decembro de 1936.** ANDRÉS CORES FERNÁNDEZ, cabo de marinería do bou “Tito”, foi executado, tras unha sentenza a pena de morte, na Punta do Matillo, na Base Naval de Ferrol (Fig.). Cando sucedeu o Golpe, el estaba de permiso de verán na súa casa familiar en Ribeira, e tan pronto llo comunica o Subdelegado Marítimo, preséntase na base de Ferrol, a comezos de agosto, de 1936. O 4 de decembro pola noite ingresou no cárcere de Ribadeo, ao día seguinte, foino a buscar un comandante de intendencia da Armada, que o trouxo á base de Ferrol, onde quedou detido no buque “Casado”. O día 8 foi declarado procesado, pasando a estar baixo a condición de prisión preventiva. A incoación do sumario comeza a raíz da acusación dun superior por “hablar en contra del Movimiento”. Foi un xuízo e unha execución, extremadamente rápida e áxil, pois o día 9 de decembro de 1936 foi xulgado e condenado. O xefe da base naval, Luis de Castro, aproba a sentenza e ordena a execución para o día seguinte, ás tres da tarde, na Punta do Martillo. Estando o reo en capilla e ao cargo dun piquete de marinería que asumiu a súa custodia no interior da prisión, chega un escrito da S.A. Jurisdiccional, ordenando quede en suspenso a execución da sentenza, ata que se coñeza a conducta da persoa que o acusou, Rodrigo Vilar López. Tres días despois, o auditor considera que “visto el resultado de las diligencias (...) que motivaron la suspensión de la ejecución del fallo, procede llevar a efecto la misma”. O xefe da base naval, ordena cumprir a condena nese mesmo día, 12 de decembro, ás 15 horas, na Punta do Martillo,

Formaron el cuadro un piquete de marinería del Arsenal y otro de la misma dependencia que era el encargado de custodiar al reo.

A las tres de la tarde de hoy, hora designada para la ejecución, compareció el reo de uniforme, conducido por el piquete de marinería que estuvo custodiándole.

Puesto el reo en el sitio conveniente y dentro del cuadro y frente al piquete, aquel se reconcilió con el sacerdote, siendo seguidamente pasado por las armas, y reconocido por el Médico de la Armada nombrado al efecto, manifestó que dicho reo había fallecido.

Las fuerzas desfilaron por delante del cadáver, dando vista a este, siendo trasladado al cementerio del Val del ayuntamiento de Narón, en donde recibió sepultura a presencia de este Juzgado⁹.

5. **26 e 27 de decembro de 1936.** Consideramos ambas datas de execución, a efectos prácticos como unha sola, debido á escasa diferenza entre ambos, pois os dous grupos de persoas asasinadas fórono cunha diferenza de hora e media, entre as 23 horas e as 00:30 horas. O primeiro deles, o día 26, “a las veintitrés horas dio comienzo en el atrio parroquial de esta feligresía la ejecución de la sentencia de pena de muerte, acordada en consejo de guerra y ratificada por la superioridad, recaída y llevada al efecto contra los marineros tripulantes del Acorazado “España””¹⁰. Estaba conformado por trinta e dúas persoas, ÓSCAR FERNANDO ROZA RAMOS, JUAN FERNÁNDEZ DÍAZ, JOSÉ VICENTE FERNÁNDEZ SÚARES, GABINO ÁLVAREZ CARREIRA, JUAN COTA ROMERO, JOSÉ DOMÍNGUEZ RODRÍGUEZ, MANUEL LÓPEZ SAAVEDRA, JOSÉ LIÑEIRO TRABA, SALVADOR ANEIROS TEIJEIRO, EUGENIO BEDÍA MÉNDEZ, EVARISTO NOGUEIRA VIEITES, MANUEL MARTÍNEZ INCLÁN, MANUEL CALVO ARRIBAS, ÁNGEL MÉNDEZ GARCÍA, JESÚS VÁZQUEZ VARELA, EULOGIO PARGA MÉNDEZ, MANUEL FERNÁNDEZ ARIAS (Figs. 7 e 8), ANTONIO RIANDE CASTRO, ARMANDO ROMERO CANDAMIO (Fig. 9), JOAQUÍN CALVO BELLÓN, LEANDRO GREGORIO IGELMO, NICOLÁS SERANTES PÉREZ, FRANCISCO PARDAL COUSO, PABLO BASCOECHEA REBOLLAR, GUILLERMO

⁹ ANF, Causa 196/36, folio 31r.

¹⁰ Arquivo Diocesano de Mondoñedo, Libro de enterramentos da parroquia de Santa María A Maior do Val, nº 7 (1925-1946).

DÍAZ VALES, NICOLÁS BENITO ANEIROS, MANUEL GALLEGO FERNÁNDEZ, FRANCISCO BELLAFONT GINART, JUAN MORADO MONTEAGUDO, HIGINIO FAJARDO ANEIROS, REYES ANTONIO YÁÑEZ PÉREZ E JOSÉ LÓPEZ LAGO. Ditas persoas, tripulantes do “Acorazado España” (Fig. 10), conforman máis do 60% do total de individuos que coñecemos que foran enterrados na/s fosa/s do Val, entre 1936 e 1939. Trátase, por tanto, dunha das execucións máis numerosas das que se ten constancia, en Galicia.

Os reos foron conducidos dende a prisión da Escollera (no Arsenal de Ferrol) e,

formado el cuadro por un piquete de infantería de Marina se llevó a efecto la ejecución y reconocidos por los médicos de la Armada, don José López García y don Alfonso Gil Blanco, nombrados al efecto, manifestaron que dichos reos habían fallecido a consecuencia de heridas producidas por arma de fuego. Seguidamente desfilaron las fuerzas por delante de los cadáveres, dando vista a ellos, siendo después conducidos al cementerio de Santa María del Val, donde recibieron sepultura¹¹.

Figura 7. O cabo de Mariña, Manuel Fernandez Arias, sinalado cunha cruz, ca. 1936. Fonte: doazón familiar ao fondo Histagra.

¹¹ ANF, Causa 58/36, folio 576.

Figura 8. Manuel Fernández Arias. Fonte: doazón familiar.

Figura 9. Armando Romero Candamio. Fonte: doazón familiar.

Figura 10. O Acorazado España no dique Reina Victoria Eugenia do arsenal de Ferrol, o 15 de maio de 1913. Fonte: Anca (2005: 78).

O cura deixa constancia dun feito peculiar,

A uno de los citados, cuyo nombre ignoro, tuvo que dispararle el piquete por tres veces infructuosamente, hasta que tuvo que ejecutarle un guardia civil que estaba fuera de la línea de fuego; no se explicaba el médico como después de tantos tiros de gracia todavía daba señales de vida. El jovencito que contaba con la edad de diecinueve o veinte años, asistido de un sacerdote secular hasta su último momento murió abrazado al crucifijo: sus últimas palabras “Viva Cristo Rey” y “Viva España”¹².

¹² Arquivo Diocesano de Mondoñedo, Libro de enterramentos da parroquia de Santa María A Maior do Val, nº 7 (1925-1946).

Este feito é importante á hora da localización da fosa e da identificación dos corpos, pois un dos cranios podería presentar sinais de mais dun tiro de gracia.

Posteriormente, foron executadas dúas persoas a consecuencia da sentenza a pena de morte, ambos parte da dotación do “Contramaestre Casado”,

a las cero horas y treinta minutos, (...) llevando a cabo la ejecución una sección de infantería de Marina al mando del teniente del mismo cuerpo, Don Eduardo Gavira Martín, cumpliéndose con arreglo a las reglas correspondientes del artículo trescientos treinta y seis de la Ley en Enjuiciamiento Militar de Marina. Los médicos de la Armada, Don José López García y Don Alfonso Gil Blanco, reconocieron los cuerpos de los ajusticiados y certificaron que eran cadáveres. En su visto se procedió al levantamiento de sus cuerpos y entrega en el cementerio del Val¹³.

JULIO ÁLVAREZ DO VAL incorporouse como voluntario na Mariña, a principios de 1932 e, tras o Golpe do 18 de xullo de 1936, ingresa, oito días mais tarde, no Hospital da base naval de Ferrol. Pouco despois, o 23 de agosto foi trasladado á prisión da Escollera e, posteriormente, foi procesado a consecuencia de tres acusacións particulares que o apuntan como autor das seguintes accións “hizo fuego contra el hidroavión que ese día vino en defensa del glorioso movimiento nacional y a sofocar la sedición existente, probado asimismo que el nombrado transportó de un polvorín cercano municiones para las sediciones en su barco (...)”¹⁴. DANIEL SUEIRAS BRAGE estaba preso en San Simón, cando o citan e declarar na base naval de Ríos. Posteriormente, declárano procesado e trasládano á prisión de La Escollera, a finais de setembro de 1936. Tras

¹³ ANF, Causa 29/36, folio 346.

¹⁴ ANF, Causa 29/36, folios 182, 196, 207 e 209.

as diferentes propostas de condenas efectuadas para os procesados polo consello de guerra, o auditor, o xefe da base naval e o Alto Tribunal de Xustiza de Valladolid, foron executados.

En total, estamos a falar de trinta e catro persoas, “Diecisiete de ellos se obstinaron en rechazar los santos sacramentos y del resto, que los recibieron en Ferrol, renegaron en el acto de la ejecución, muriendo la inmensa mayoría impenitentes”¹⁵. Non temos constancia de que recibirán enterramento canónico, pero si de que “dos padres mercedarios acompañaron a los ajusticiados hasta el último momento”¹⁶. Foron enterrados todos nun único acto de enterramento, na madrugada do 27 de decembro de 1936. Ditos indicios lévanos a pensar na alta probabilidade de que se atopen todos os corpos nunha única fosa. Ademais, o alto volume de corpos a inhumar implica a necesidade de certo grao de planificación previa. Non estamos a falar de enterramentos atopados e improvisados, senón de todo o contrario. Incluso a hora da execución posiblemente fora pensada de cara a realizar os enterramentos durante a escuridade da madrugada, fóra dos ollos da veciñanza.

Diversos testemuños do lugar coinciden en sinalar o lugar concreto no que foi asasinado este grupo de persoas: unha das paredes da Igrexa, orientada cara o norte (Figs. 11 e 12).

¹⁵ Archivo Diocesano de Mondoñedo, Libro de enterramentos da parroquia de Santa María A Maior do Val, nº 7 (1925-1946).

¹⁶ *Íbidem*.

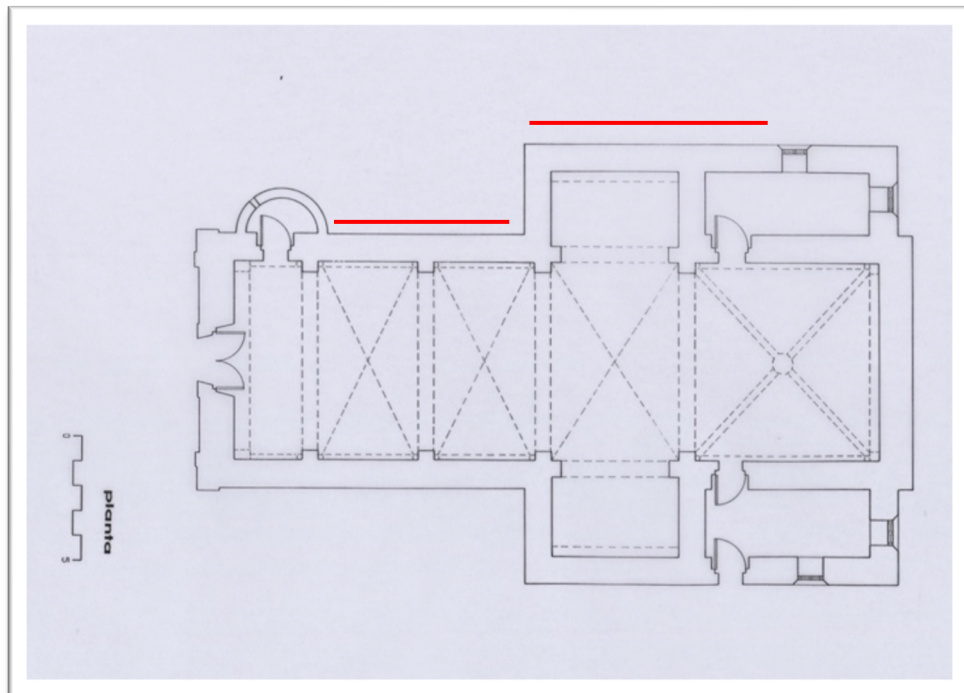

Figura 11. Plano da Planta da Igrexa de Santa María A Maior do Val, Narón, no que sinala en vermello o posible lugar da execución. Fonte: Arquivo do Reino de Galicia, sin. PV03446

Figura 12. Detalle dunha das paredes norte da Igrexa de Santa María a Maior do Val, Narón. Fonte: fondo Histagra

6. **13 de marzo de 1937.** MANUEL FERNÁNDEZ GÓMEZ, mariñeiro que prestaba os seus servizos, no momento do Golpe, no polígono de Tiro de Marín, foi executado na Punta do Martillo (Arsenal, Ferrol), tras recibir a sentenza a pena de morte. Segundo o libro parroquial, recibiu sepultura canónica, tras “recibir con gran fervor todos los auxilios espirituales” no cemiterio do Val¹⁷. A mediados de setembro de 1936, foi denunciado ante a Xefatura do Polígono de Tiro de Janer, por tres persoas vinculadas coa Falange de Vigo, por facer “manifestaciones de caracter grave y subversivo y realizó actos que pudieran ofrecer aspectos delictivos”¹⁸. A mediados de decembro de 1936, fora trasladado das escolas de Marinería á prisión de La Escollera, tras ser decretada prisión preventiva o día 11 anterior. O 4 de febreiro de 1937 reúnese o consello de guerra pero non ditan sentenza de forma unánime, pois un voto particular cualifica a súa actuación de “sedición” e, por tanto, solicita a pena de reclusión perpetua. O auditor e o xefe da base naval aproban a condena da maioría e tras o “enterado” da Secretaría de Guerra do Estado Mayor, o xefe da base determina en lugar, forma, data e hora os detalles da execución¹⁹. Destaca a minuciosa información que temos sobre a procedemento do asasinato, pois o xuíz instrutor ordena que,

diríjanse los correspondientes oficios al director del hospital para que facilite la ambulancia; al ayudante mayor para la conducción del reo al lugar designado para ingresar en capilla, al juez municipal interesando la orden de enterramiento y al conserje del cementerio”²⁰.

Nas dilixencias de execución, destaca que,

¹⁷ Arquivo Diocesano de Mondoñedo, Libro de enterramentos da parroquia de Santa María A Maior do Val, nº 7 (1925-1946).

¹⁸ ANF, Causa 178/36.

¹⁹ *Íbidem*

²⁰ ANF, Causa 178/36, f. 80.

formaran el cuadro un piquete del cuartel de marinería del arsenal al mando de un oficial de infantería de Marina. A las cinco y media de la tarde compareció el reo en traje de faena, conducido por el piquete de marinería que estuvo custodiándole. Puesto el reo en lugar conveniente y dentro del cuadro y frente al piquete antes mencionado, siendo pasado por las armas y reconocido por el médico de la armada (...) ²¹.

O mesmo día da execución, o 13 de marzo de 1937, o cura do Val, firma un documento no que afirma recibir o cadáver de Manuel.

7. **27 de xaneiro de 1938.** JESÚS MARTÍNEZ FERNÁNDEZ foi detido no depósito municipal de Ribadeo, o 23 de outubro de 1937, tras ser apresado o pesqueiro no que ía polo bou “Ciriza 4”. Foi acusado de lanzar bombas de man contra a flota golpista e de contar cuns antecedentes negativos, segundo o delegado de Orden Público de Pravia, ao ser “un sujeto peligrosísimo en extremo, fue el que sacó de sus domicilios a varias personas del pueblo de Cudillero (...) todas esas personas han sido asesinadas por las hordas marxistas en cuyos asesinatos tomó parte muy activa y directa (...) ²²”. Negouse a declarar e incluso sospeitaron que tivese síntomas de “enajenación mental”. O 26 de novembro de 1937 foi trasladado á prisión de La Escollera e, apenas quince días despois, ten lugar o xuízo. Foi condenado a pena de morte por ser un “comunista peligroso” e a unha “indemnización de treinta mil pesetas en concepto de responsabilidad civil, a favor de los herederos del cabo víctima de la agresión”. O auditor aproba a pena e ordena que “procede sea ejecutada sin dilación”. Jesús négase a firmar a sentencia, e sobre os auxilios espirituais, o capellán do Arsenal indica que “el reo se encuentra en estado de idiotez, por lo que no se encuentra

²¹ *Ibidem*.

²² ANF, Causa 1063/37, folios 1, 2 e 10.

en condiciones de recibir el Viático y demás auxilios, salvo la extremaunción”²³. Segundo as dilixencias de execución e enterramento,

Formado el piquete el cuadro por un piquete de marinería se llevó efecto la ejecución y reconocido el sentenciado por el médico designado, manifestó que dicho reo había fallecido. Seguidamente desfilaron las fuerzas por delante del cadáver, dando vita a el, siendo después conducido al cementerio de Santa María del Val, donde recibió sepultura²⁴.

Destaca a rapidez das dilixencias, pois foi executado ás 17 horas e enterrado unha hora mas tarde, o que indica certo grao de planificación e organización, en torno ao espazo de inhumación²⁵. Ademais, o cura párroco deixou constancia de que o seu enterramento foi canónico e que “con fervor extraordinario recibió los santos sacramentos”²⁶.

Figura 13. Luís Castro Arizcun dando un discurso nas instalacións do Arsenal de Ferrol, o 16 de xullo de 1938, “Fiesta de la Patrona de la Marina”. Fonte: “El Ferrol (La Coruña). Reunión de jerarquías del Ejército...”, 1938, Campúa e Cifra Gráfica, Sin. GC-Caja 80/4, Biblioteca Digital Hispánica

²³ ANF, Causa 1063/37, folios 11, 19, 28, 33 e 37.

²⁴ ANF, Causa 1063/37, folio 38.

²⁵ ANF, Causa 1063/37, folios 37 e 40.

²⁶ Archivo Diocesano de Mondoñedo, Libro parroquial de enterramientos, O Val, nº 7 (1925-1946): 27/1/1938.

Figura 14. Detalle do público no discurso de Luís Castro Arizcun nas instalacións do Arsenal de Ferrol, o 16 de xullo de 1938, "Fiesta de la Patrona de la Marina". Fonte: "El Ferrol (La Coruña). Reunión de jerarquías del Ejército...", 1938, Campúa e Cifra Gráfica, Sin. GC-Caja 80/4, Biblioteca Digital Hispánica

Figura 15. Público facendo o saúdo fascista no discurso de Luís Castro Arizcun nas instalacións do Arsenal de Ferrol, o 16 de xullo de 1938, "Fiesta de la Patrona de la Marina". Fonte: "El Ferrol (La Coruña). Reunión de jerarquías del Ejército...", 1938, Campúa e Cifra Gráfica, Sin. GC-Caja 80/4, Biblioteca Digital Hispánica

Unha vez recompilada a trazabilidade violenta das persoas enterradas na/s fosa/s do Val, por orde cronolóxica, é preciso deterse nos puntos en común dos asasinatos: todos eles foron perfectamente planificados e estruturados. Para poder levar a cabo tales actos foi necesaria toda unha rede de colaboración con amplas ramificacións, pero supeditada á orde militar. No cumio desta pirámide de poder, as ordes máis inmediatas e específicas sobre as execucións proviñan, en última instancia, do xefe da base militar naval de Ferrol, Luis De Castro Arizcun. Nacera o 27 de marzo de 1874, en Madrid, fora xefe da Secretaría Auxiliar do Ministerio de Mariña, posteriormente, xefe de Estado Mayor de Escuadra, en Ferrol e, no momento do Golpe, atopábase en situación de reserva, dende 1931²⁷. Tras a súa reincorporación, a raíz do Golpe do 18 de xullo, a finais de setembro de 1936, substituíra a Indalecio Núñez Quijano na Xefatura da Base Naval de Ferrol, que fora ocupada, antes do 18 de xullo de 1936, polo contraalmirante, Antonio Azarola, executado polos golpistas, o 4 de agosto de 1936²⁸.

Durante o seu cargo na Xefatura da Base Naval, serviu de enlace entre os auditores que ratifican as sentenzas dos Consellos de Guerra e o Alto Tribunal de Guerra de Valladolid, que as debía aprobar. Incluso, no caso de haber disonancias entre a decisión non unánime do consello de guerra e o auditor, el era o que debía tomar postura e enviar a proposta de sentenza ao Alto Tribunal, como sucedeu no xuízo contra Julio Álvarez Doval e Daniel Sueiras Brage (executados e enterrados no Val, na madrugada do 27 de decembro de 1936). Nun principio, foran sentenciados polo consello de guerra, un deles, a pena de morte e o outro, a pena de reclusión perpetua. Con todo, o auditor intervera para condenar a todos os procesados a pena de morte. Este disenso foi aprobado e apoiado por Luis de Castro, que elevou as conclusións ao Alto Tribunal. Este resolveu dun xeito intermedio, entre a postura do consello, por

²⁷ *El Correo Gallego*, 4/8/1928: 4; 16/1/1929: 4; 29/19/1931: 4.

²⁸ *Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España*, Decreto nº 125, do 24 de setembro de 1936, nº 27.

un lado, e a do auditor e xefe da base naval, por outro, condenando unicamente a pena de morte a dous dos procesados²⁹. Ademais, unha vez que se consideraban as sentencias “en firme”, el era o que ordenaba e ditaminaba en lugar, forma e execución as sentenzas de pena de morte. Incluso era o primeiro eslavón na cadea de mando das execucións sen xuízo (xustificadas con base no bando militar) que se levaron a cabo no arsenal de Ferrol, como o caso do vapor “Domine”.

En definitiva, foi a máxima autoridade en materia xudicial, cumprindo un papel determinante na execución da violencia golpista. Incluso cando tivo o respaldo dos seus superiores, segundo a lexislación militar, para poder desvincularse de tal posto de poder, preferiu seguir en activo. Segundo decreto do 27 de marzo de 1938, por ter a idade regulamentaria, ordénase que “pase a situación de reserva, continuando como Comandante General del Departamento Marítimo de Ferrol, en el que ha prestado tan brillantes servicios y está en condiciones de seguir prestándolos”³⁰. Isto significa que a mediados de xullo de 1938, participa nos actos organizados polas festividades da Virxe do Carme e ofrece, como máxima autoridade do Arsenal, un discurso diante dos oficiais de Mariña e outras autoridades militares. Este tipo de eventos formaban parte dunha determinada retórica cunha estética fascista en aras de exaltar a figura de Franco e da construción do relato do “Glorioso Movimiento Nacional” (Figs. 13, 14 e 15). Falecería apenas uns nove meses despois³¹.

A implicación militar nas matanzas estaba organizada dende as altas cúpulas ata os executores máis inmediatos, froito dunha acción planificada. Candelaria, unha veciña de O Val, recorda como tivo lugar no cemiterio a preparación dos enterramentos das vítimas,

²⁹ ANF, Causa 29/36, folios 122, 331, 336-347.

³⁰ *Boletín Oficial del Estado*, 3/4/1938, nº 529.

³¹ *El Correo Gallego*, 6/4/1938: 1 e 26/1/1939: 4.

Ibamos traballar alí e un día apareceron coches, unha pandilla de homes a facer covas alá ao fondo do cementerio, e veña a facer covas, e veña a facer... ao mediodía foron por aquel grupo e trouxeron outro. Levaron aquel, debeu ser para comer, e levaron outro para seguir cavando e á noite, van e por detrás da igrexa e arrimáronos á parede e veña, morte segura. Non se vían porque se puxeron por detrás da igrexa e a xente non vía desde alí. E despois nalgunha cova iban a tres xuntos, bummmm, e as covas... hoxe está todo de nichos xa por baixo, alí ao fondo. E as mulleres a grito pelado e a policía non as deixaba pasar, quedaban viúdas, quedan madres sen fillos, bueno... (...) Era xente de alí, do Val, cerca da igrexa, foron chamar ás portas, que foran tamén co carro das vacas para cargalos e levalos para o cementerio, e loxo...³².

No derradeiro desenlace desta acción violenta, a colaboración do párroco do Val, Ramón Martínez Vieito, tamén foi importante para levar a cabo as inhumacións dos corpos dos executados e dos “paseados”. El era natural de Ortigueira e no ano 1934 recibe a sagrada orde do Diácono, comezando a súa traxectoria como coadxutor de Santa María de Neda. Posteriormente, en menos de un ano fora trasladado como coadxutor do Carmen (Ferrol), ata que, a finais de 1935, foi nomeado para a parroquia de Santa María do Val (Narón). Foi o cura párroco durante practicamente toda a ditadura, ata os anos sesenta, que foi substituído por Secundino García Carregado³³.

A reconstrución da trazabilidade violenta das vítimas conduce, na última fase, ao papel do cura párroco, como axente director e organizador das inhumacións dentro do cemiterio. É certo que todo o proceso anterior (dende detencións, interrogatorios, secuestros e/ou asasinatos) é dirixido e xestionado polas autoridades militares (para as execucións) e/ou polas forzas de orde (para os “paseos”). Pero nos últimos intreos, esta dinámica cambia, a xestión dos corpos sen vida, dentro dos cemiterios, pasa a ser competencia dos curas párrocos. Un

³² Entrevista a Candelaria Fernández, por Gustavo Hervella e Conchi López, o 8 de novembro de 2024, en Ferrol (dispoñible en Terra e Memoria).

³³ *El Progreso*, 18/11/1955, 21/3/1959, 31/5/1963. *Boletín Eclesiástico del Obispado de Mondoñedo*, 5/12/1934, 20/7/1935, 5/11/1935. *El Ideal Gallego*, 15/4/1934.

bo exemplo é como Ramón Martínez planifica e coordina o enterramento que tivo lugar na madrugada do día 27 de decembro de 1936, de 34 persoas,

Los accesos al cementerio del Val estaban muy mal y no podían entrar coches. Un día, D. Ramón nos juntó a los vecinos del lugar y nos mandó arreglar las entradas para que pudieran entrar autobuses y camiones. Al día siguiente de hacer el trabajo vinieron los soldados y los milicianos de Falange a fusilar junto a la tapia del cementerio a la marinería del acorazado España. Entonces supimos para qué quería arreglar el camino³⁴.

Na mesma liña, un veciño do lugar recorda que súa nai, unha das mais devotas da parroquia, foi chamada polo cura, xunto a outras mulleres “de confianza”, o día seguinte das execucións (da madrugada do 27 de decembro de 1936). Este grupo de freguesas, por orde do cura, foi o encargado de limpar da parede exterior da Igrexa do Val os restos orgánicos derivados das execucións³⁵.

Á marxe da colaboración da Igrexa na xestión dos corpos das vítimas, tamén é importante subliñar como, na posguerra, a Ditadura fixo uso destas circunstancias no seu favor. Moitas das familias das vítimas trataron de acollerse aos beneficios recollidos pola Obra Nacional de Protección a los Huérfanos de la Revolución y de la Guerra³⁶. Tales foron os casos dos fillos de Francisco Bellafont Ginart, Reyes Antonio Yáñez Pérez, Gabriel Cruz Mouriz, Luís Rodríguez Novás, Manuel Fernández Arias, Nicolás Serantes Pérez, Guillermo Díaz Vales ou Juan Morado Monteagudo³⁷. Trátase dunha medida que nacera co seguinte espírito,

³⁴ Enrique Barrera Beitia, “La represión en Ferrolterra y sus circunstancias”, en VVAA., *A represión franquista en Galicia. Actas os traballos presentados ao Congreso da Memoria*, Narón, 4-7 de decembro de 2003, Narón: 2005, páxs. 81-102.

³⁵ Entrevista cunha persoa anónima, realizada por Manuel Fernández Pita, Gustavo Hervella García e Conchi López Sánchez, no Val, o 11 de outubro de 2023.

³⁶ creada por *decreto de 23 de noviembre de 1940*, baixo a autoridade do Ministro de Gobernación e encadrada na Dirección General de Beneficiencia y Obras Sociales (*Boletín Oficial del Estado*, 1 de decembro de 1940, nº 336).

³⁷ ARG, Gob. Civil-Beneficiencia/Asistencia Social, “Expediente de nóminas de pensións a favor de orfos da Obra Nacional de Huérfanos de la Revolución y la Guerra, na provincia da

La Revolución Nacional, abierta el dieciocho de julio de mil novecientos treinta y seis con el designio de franquear a España el camino hacia un porvenir de potencia y justicia, y la guerra, su instrumento heroico e inevitable, ha creado figuras mediante las cuales ha de inclinarse el estado en actitud permanente de recuerdo, afección y gratitud. Son éstas: los Caídos, los Mutilados, los Ex combatientes y cuantos en la forja ardiente de un nuevo orden nacional sufrieron desventuras tan hondas como la orfandad y el desamparo.

Nun principio, pode resultar un paradoxo que as familias das vítimas, puideran desfrutar destas pensións, pero o propio decreto indica que,

En ningún caso será ampliada la investigación para esclarecer el motivo concreto del desamparo ni el desigual grado de gloria o la simple caga de dolor que hacen necesario el remedio. Como desprovista de sentido hereditario, la culpa de cualquier proceder antinacional cesa ante el huérfano precisado de la ayuda común, y no cabe, junto a él, otra medida que la abierta generosidad de asegurar, para le mejor servicio de la Nación, la promesa que su juventud encierra.

A “protección” ofrecida polos resortes do Estado franquista, consistía na subsistencia, a educación e “en prestar el más vigilante cuidado a su proceso formativo, al objeto de que éste se verifique en condiciones de adhesión a los ideales y principios profesados por el Estado”³⁸. Esta medida, por tanto, constitúe, un dos mecanismos empregados pola Ditadura para buscar apoios e facer partícipes da “Causa Nacional” a perfís potencialmente disidentes e contrarios.

Coruña, no mes de novembro de 1946”, sin. 33881-3; “Expediente de solicitud das axudas concedidas pola Obra Nacional de Protección a los Huérfanos de la Revolución y la Guerra”, sins. 34153 66; 34153 163; 34153 80; 34153 174; 34153 69 e 34153 126.

³⁸ Art 2º, do decreto de 23 de novembro de 1940, baixo a autoridade do Ministro de Gobernación e encadrada na Dirección General de Beneficiencia y Obras Sociales

3. Fichas individuais das vítimas

Nome	Apelidos	Idade	Profesión/ Filiación	E. civil/ familia	Señas físicas	Data morte	RD: inscricion	Natural/ Veciño	Suceso	Nº Causa e referencias	Outros datos
Gabriel	Cruz Mouriz	31	Obreiro da construción naval	Casado con Encarnación Ferreiro Barreiro con dous fillos, Sagrario e Gabriel/ fillo de Josñe e Saturnina	-	1936-8-19	1943-10-9, por auto da Superioridade	Ferrol/ Ferrol	"Paseo" no Val	-	Os seus restos foron trasladados á tumba familiar de JLL en San Mateo
Luis	Rodríguez Novás	30	Obreiro da construción naval, mecánico	Casado con Mercedes Sande López, con unha filla, Mercedes/ fillo de Luis e Eugenia	-	1936-8-19	1944-3-23	Ferrol/ Ferrol	"Paseo" no Val	-	Os seus restos foron trasladados á tumba familiar de JLL en San Mateo
José	López Leira	37	Obreiro da construción naval, Concelleiro de Narón	Casado con Balbina García Rodríguez, con un fillo, J. Luis/ fillo de J. Antonio e Carmen	-	1936-8-19	1942-3-9	-/San Mateo, Narón	"Paseo" no Val	-	Os seus restos foron trasladados ao nicho familiar no cemiterio de San Mateo de Trasancos (Narón).
Joaquín	Bouzamai or Gato	29 anos	Mecánico/ Presidente da Agrupación Socialista de Narón e do Sindicato de Agricultores y Oficios Varios de Trasancos.	casado con María Mesia, natural de Murás, con dous fillos, María e ¿?/ fillo de Ramón e Juana,	-	1936-08-26	1936-12-19	Narón, San Mateo de Trasancos/ idem	Paseo no Val segundo oficio da Comandancia da Garda Civil de Jubia.	-	

Juan	Fabregat Berto	22 anos	Do vapor "Domine"	Solteiro/ fillo de Jaime e Dolores,	-	1936-11-30, 17h.	1936-12-05	Barcelona/ Barcelona	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	
José	Miguel Soler	31 anos	Inspector do vapor "Dómine"	-/ fillo de Jaime e Francisca	-	1936-11-30	1936-12-05	Villajollosa, Alicante/ Calle de Pontevedra, nº5, 1º, Barcelona	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	
Manuel	González Gutiérrez	32 anos	Mariñeiro	casado con Josefa Góngora con dous fillos, Manuel e Josefa/ fillo de José e Eloisa	-	1936-11-30	1936-12-05	Cádiz/ calle Calleres, Barcelona	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	
Francisco	Ortega Ballabrica	25 anos	axudante de cocina do vapor "Domine",	Solteiro/ fillo de Francisco e Antonia	-	1936-11-30	1936-12-05	Barcelona/ idem, Calle Arco de Teatro, nº 49, 2º,	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	
Antonio	Berenguer Galiart	33 anos	cociñeiro do vapor "Domine",	casado con Margarita Llavallol Baró, cun fillo chamado	-	1936-11-30	1936-12-05	Valencia/ Barcelona	"pasados por las armas sin previa formación de	-	

				Antonio e outro a punto de nacer/ fillo de Antonio e Josefa					juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal		
Antonio	Castellano Padilla	27 anos (11/9/1909)	impresor del vapor Dómine	Viúvo/ fillo de Pedro e Dolores,	-	1936- 11-30	1936-12-05	Andújar, Jaén/ Barcelona	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	Entregó 1,75 pts para los pobres e deixou no Domine "un reloj de pulsera dorado, sus ropas, efectos y papeles que están en la imprenta, retratos y una máquina de escribir y desea se envíe todo a su cuñado (...) a excepción de las ropas que cede para los pobres. Desea que el sueldo que tenía que cobrar, se entreguen 25 pts al calderetero y 5 pts a Ciriano, cocinero, y el resto a su culado"
Francisco	Bermejo Nicolás	26 anos (17/1/1910)	Cabo de artillería da Armada	Solteiro/ fillo de Antonio e Josefa	-	1936- 11-30	1936-12-05	Murcia/ sin residencia fija	"pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites" na Punta do Martillo do Arsenal	-	Deixou no Domine "sus ropas y efectos para los pobres"

José	Rial Rivas	19 anos (21/5/1917)	Mariñeiro de 2ª da Armada	Solteiro/ fillo de María Rial Rivas	-	1936- 11-30	1936-12-05	Ourense/Ide m., C. Progreso, nº 15	“pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites” na Punta do Martillo do Arsenal	-	Deixou no Domine “una lanilla en la taquilla de Bermejo y la ropa en la suya. Desea que el chaquetón y la lanilla se envíe a su madre y el resto a los pobres”
Joaquín	Pérez Martín	20 anos (6/8/1916)	Mariñeiro de 2ª da Armada	Solteiro/ fillo de Zósimo e Valentina.	-	1936- 11-30	1936-12-05	Nieves del Camino, Oviedo/C. de la Loza, nº 13, Valladolid	“pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites” na Punta do Martillo do Arsenal	-	Deixou no Domine “sus ropas y efectos que desea se remitan a sus padres”
Vicente	Navarro Mogollón	21 anos (5/4/1915)	Mariñeiro de 2ª da Armada	Solteiro (a punto de ser pai)/ hijo de Elenterio y Benita	-	1936- 11-30	1936-12-05	C. Torre Reina, nº 8, Egea de los Caballeros, Zaragoza/id em	“pasados por las armas sin previa formación de juicio ni más trámites” na Punta do Martillo do Arsenal	Exp. 319/37	Deixou no Domine, “diploma de contable comercial y asignaturas, una cartera con fotos, quince pesetas y sus ropas y otros efectos, deseando se remita todo a sus padres, a excepción de los papeles y una carta escrita para sus padres, que desea se destruyan”
Andrés	Cores Fernández	22 anos	cabo de marineira da Armada	Solteiro/ fillo de Andrés e Josefa	“pelo castaño oscuro, cejas al pelo, frente	1936- 12-12	1936-12-14	Ribeira/ Ferro	Execución na Punta do Martillo,	196-36	

			do bou "Tito"		ancha, ojos grandes, color de ojos, pardo, nariz y boca regular, barba poca, barbilla saliente, color sano, estatura regular, señas particulares ninguna"				Arsenal de Ferrol		
Óscar Fernando	Boza Bancos/R oza Ramos	26 anos	Cabo de artillería	casado con Celestina Riera Solar, con tres fillos, Óscar, María e Victoria Eugenia	"estatura alta, color rubio, bigote recortado, sin otras señas particulares"	1936- 12-26	1936-12-31	Gijón/ Ferrol	Execución	58/36 F. 485: detido na Escollera, o 16/10/36. Fs. 507-510: informes favorables sobre a súa conducta por parte do cura de Mugardos, do delegado civil do concello de Mugardos e do Comandante da GC de Mugardos.	
Juan	Fernández Díaz	21 anos	Labrador- Mariñeiro	Solteiro	"Cuerpo delgado, color pálido, estatura regular"	1936- 12-26	1936-12-31	Sillobre/ Fene	Execución	58-36	
José Vicente	Fernández Suárez	20 anos	Mariñeiro	Solteiro	Non constan	1936- 12-26	1936-12-31	Puerto Ortigueira, Navia/ Ferrol	Execución	58-36	
Gabino	Álvarez Carreira	18 anos	mariñeiro	Solteiro/ fillo de Aurelio e Ventura	"Estatura regular, cara redonda, pelo y cejas negros, ojos castaños, señas particulares: le falta por	1936- 12-26	1936-12-31	Navia, Vigo	Execución	58-36	

					completo el brazo izquierdo".						
Juan	Costa Romero	20 anos	Carpinteiro- marineiro	Solteiro	"Estatura regular, rostro redondo, ojos castaños, pelo ligeramente castaño"	1936- 12-26	1936-12-31	Cee/ Ferrol	Execución	58-36	
José	Domíngue z Rodríguez	21 anos	Cerrajero	Solteiro	"estatura regular, rostro redondo, pelo rubio, ojos castaños"	1936- 12-26	1936-12-31	Ourense/ Ferrol	Execución	58-36 F. 73: prisioneiro no Plus Ultra o 1/9/36	
Manuel	López Saavedra	23 anos	Mariñeiro		"cuerpo delgado, estutra alta, color moreno"	1936- 12-26	1936-12-31	San Pedro de Marmacon, Ferrol/ idem	Execución	58-36, 60-37	
José	Liñeiro Traba	22 anos	Mariñeiro	Solteiro	"estatura alta, de color pálido y ninguna otra seña particular".	1936- 12-26	1936-12-31	Castro, Narón/	Execución	58-36 F. 243: detido na Escollera o 23/9/36,	
Salvador	Aneiros Teijeiro	19 anos	Panadeiro- "formaba en la compañía de desembarco, sección de fusiles,	Solteiro	"estatura mediana, cara ovalada, pelo negro, ojos castaños, tiene una cicatriz en la frente"	1936- 12-26	1936-12-31	Serantes, Ferrol/	Execución	58-36 F. 113: prisioneiro do "Plus Ultra" o 7/9/36,	
Eugenio	Bedía Méndez	21 anos	Mariñeiro	Solteiro	"estatura regular, rostro ovalado, pelo y ceja negros, ojos idem, sin señas particulares".	1936- 12-26	1937-01-01	La Caridad, Oviedo/	Execución	58-36	
Evaristo	Nogueira Vieites	19 anos	Dependente de	Solteiro	"Estatura regular, pelo rubio, rostro	1936- 12-26	1936-12-31	Ferrol/ idem	Execución	58-36	

			comercio- marineiro		ovalado, ojos castaños"						
Manuel	Martínez Inclán	21 anos	Marineiro (axudante de cocina do maiordomo)	Solteiro	"Rostro redondo, pelo rubio, estatura alto, complexión fuerte, ojos azules".	1936- 12-26	1936-12-31	San Esteban de Pravia/	Execución	58-36 F. 93: "anteriormente había sido procesado por desórdenes públicos con ocasión de la huelga evolucionaria de octubre de 1934, en la tarde de 20 de julio último se sumó, al parecer a la rebelión producida a bordo del "Acorazado España" y (...) se significó en el expresado grupo llamado de "los asturianos", por iso foi declarado procesado. F. 102: prisioneiro do "Plus Ultra"	
Manuel	Calvo Arribas	19 anos	Relojero	Solteiro	"Cuerpo delgado, estatura regular, color pálido, barba poblada"	1936- 12-26	1936-12-31	Santiago	Execución	58-36 F. 44: detido no "Plus Ultra" o 28/8/1936	
Ángel	Méndez García	27 anos	Electricista- da secc de infantería que mandaba Dionisio Mouriño, cuxa columna mandaba o tenente de navío, arlos Núñez de Prado	Solteiro	"rostro ovalado, pelo negro, ojos castaños, señas especiales, no ve del ojo izquierdo en el que tiene una mancha blanca".	1936- 12-26	1936-12-31	Ferrol	Execución	58-36 F. 75: prisioneiro no "Plus Ultra" o 1/9/36	

Armando	Romero Candamio	20 anos	Zapateiro-marineiro do destroy "Velasco",	Solteiro	estatura baja, pelo negro, cejas al pelo, ojos pequenos negros, cara ovalada, señas particulares ninguna"	1936-12-26	1936-12-31	A Coruña	Execución	58-36 F. 92r: declarado como procesado o 3/9/36, "desertó de la compañía de desembarco de la que formaba parte, abandonándola frente a rebeldes y sediciosos, pasando a bordo del Acorazado España, en donde entre otros servicios de la rebelión, presentó el de vigilante de calabozos donde se encontraban prisioneros los oficiales de este último buque". F. 94: prisioneiro do "Plus Ultra" o 3/9/36	
Jesús	Vázquez Varela	26 anos	Mariñeiro fogoneiro	Solteiro/fillo de Jesús y Cándida	-	1936-12-26	1936-12-31	Pontedeume /Idem	Execución	58-36, F. 530: informe de conducta favorable do cura párroco de Pontedeume 452-38	
Eulogio	Parga Méndez	24 anos	cabo de marinería	casado	"estatura regular, pelo rubio, ojos castaños, cara ovalada, señales particulares ninguna"	1936-12-26	1936-12-31	Neda	Execución	58-36	Asociación: os seus familiares, tras a execución, trasladárono ao cemiterio de Neda
Manuel	Fernández Arias	29 anos	cabo de marinería	casado	"estatura alta, delgado, pelo negro, rostro ovalado, ojos castaño-verdosos". Pesaba 71 kg. E medía 177 cm. (segundo seu neto)	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol	Execución	58-36 F. 71: prisioneiro no Plus Ultra o 1/9/36,	

Antonio	Riande Castro	29 anos	Cabo de marinería	solteiro	"estatura regular, rostro redondo, pelo negro, ojos castaño-verdosos, sin señas particulares".	1936-12-26	1936-12-31	Graña, Ferrol/-	Execución	58-36 F. 67: cabo de marinería, prisioneiro no Plus Ultra,	
Joaquín	Calvo Bellón	25 anos	Cabo de marinería	Solteiro	"Estatura regular, moreno, ojos negros, pelo idem, sin señas particulares"	1936-12-26	1936-12-31	Cedeira/Ferrol	Execución	58-36	
Leandro	Gregorio Igeldo	30 anos	Cabo de artillería	casado	"estatura regular, rostro ovalado, pelo y ceja rubio, sin señas especiales".	1936-12-26	1936-12-31	Castrejón de la Peña, Palencia/Ferrol	Execución	58-36 F. 283: detido na Escollera, o 29/9/36	
Nicolás	Serantes Pérez	36 anos	Cabo de artillería	casado	"estatura regular, boca pequena, nariz recta, cara ovalada, pelo negro y cejas del mismo color, no tiene otras particularidades dignas de hacer mención"	1936-12-26	1936-12-31	Doniños, Ferrol/	Execución	58-36	
Francisco	Pardal Pouso	22/23 anos (RD)	Cabo de marinería	casado	"Estatura regular, cuerpo delgado, color rubio, barba cerrada".	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol/	Execución	58-36	
Pablo	Beascochea Rebollar	27 anos	cabo de marinería, a servizo do acorazado "España".	casado con Nieves Díaz Rodríguez, con tres fillos, Encarnación, Pablo e Eduardo	"Cuerpo delgado, estatura alta, dientes un tanto separados, color pálido"	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol/	Execución	58-36 F. 157: na prisión da Escollera o 12/9/36, "Que estuvo en el "Plus Ultra" y luego lo pusieron en libertad, embarcando nuevamente en el acorazado "España" de	

										donde a los pocos días lo desembarcado ingresando en esta prisión sin saber motivo".	
Guillermo	Díaz Vales	36 anos	Auxiliar 2º naval	casado	"estatura regular, más bien alta; nariz larga, boca pequeña, pelo rubio y cejas negras"	1936-12-26	1936-12-31	Doniños, Ferrol/	Execución	58-36 F. 79: prisionero do "Plus Ultra" o 2/9/36. F. 269: detido na Escollera, 25/9/36 F. 475: Calificación del cuerpo de auxiliares navales.	
Nicolás	Benito Aneiros	21 anos	Panadeiro-Mariñeiro	solteiro	"cuerpo fornido, estatura alta, ligero estravismo"	1936-12-26	1937-1-1	Santander/ Ferrol	Execución	58-36	
Manuel	Gallego Fernández	22 anos	empleado	Solteiro?/ RD: casado con Isabel Iglesias. Fillo de Josefa Fernández Núñez	"rostro ovalado, pelo castaño, ojos pardos, señas particulares ninguna".	1936-12-26	1937-01-01	Mugardos	Execución	58-36: F. 77: prisionero no "Plus Ultra" o 1/9/36, Fs. 504-506: informes de conducta favorables do xefe local de FE de Mugardos, do cura párroco e do delegado civil do concello 20-36: a súa nai, Josefa Fernández Núñez, viúda, veciña de Mugardos, en 1968 solicita os cetificados oportunos para poder solicitar a pensión "como madre viuda, conforme a los términos de la Ley número ¿? De 11 de junio de 1964 (BO 143)". 60-37	

Francisco	Bellafont Ginart	31 anos	Mestre de marinería	Casado/fillo de Pascual e María	Estatura alta, cabeza y cara cuadrada, cuerpo fornido y ancho, ojos oscuros y frente despejada". Na súa folla sanitaria, recóllese que cando ingresou no servizo militar, en 1922 pesaba 59 kilos e medía 1,67 m, cun perímetro torácico de 0,87 m. Ademais, "pelo castaño, no tiene barba, ojos castaños, sin color pigmentado"	1936- 12-26	1936-12-31	Palma de Mallorca/ Ferrol	Execución	58-36: F. 513: embarcou no bou "Denis" en agosto de 1935 ata que foi chamado polo xuíz instructor e durante a súa estancia "cumplió a satisfacción de sus superiores demostrando gran subordinación, amor al servicio, dotes de mando, tomando partido en varios hechos de armas en las costas de Asturias, distinguiéndose por su valor y entusiasmo y animando constantemente a la gente". 50-36 F. 54: foi chamado polo xuíz xa que o 20 de xullo de 1936, xunto con outro acusado "iban formando en la compañía de personal de las escuelas que mandaba el teniente de navío Don Antonio Díaz Pache (...) cuya compañía iba a prestar sus servicios a la puerta del dique del arsenal,, dichos maestros abandonaron su puesto al frente de los rebeldes y sediciosos, pasándose a los sublevados del Acorazado España". Por tanto, o 10 de setembro foi declarado	
-----------	---------------------	---------	------------------------	------------------------------------	---	----------------	------------	---------------------------------	-----------	---	--

										procesado e decretóuselle prisión preventiva. F. 106r, ao longo da súa traxectoria profesional sempre foi considerado polos seus superiores cunha conducta, actitude, aplicación e celo ao servizo moi boa, sendo constantemente apto para o ascenso. F. 63, o día 11 de setembro presta declaración como detido no Plus Ultra	
Juan	Morado Monteagudo	22 anos	Fogoneiro preferente	Casado con Manuela Casanova, con dous fillos, Juan Manuel e Genaro	"Estatura alta, pelo y cejas rubias, ojos castaños, nariz aplastada".	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol/ idem	Execución	58-36 60-37	
Higinio	Fajardo Aneiros	22 anos	cabo de marinería no acorazado "España",	solteiro	"estatura baja-gorda, pelo negro, cara redonda, ojos oscuros, orejas muy pequeñas denotándose principalmente la del lado derecho".	1936-12-26	1936-12-31	Serantes, Ferrol/	Execución	58-36 F. 102: acusado de tomar parte na "rebelión" contra a FP tras ser sinalado polos oficiais Hernández Cañizares e Pedrosa. En prisión preventiva, o 7/9/36. 60-37	
Reyes Antonio	Yáñez Pérez	23 anos	Fogoneiro preferente	Casado con Josefa Paz Carballo e con un fillo, Reyes/fillo de Enrique e Francisca	"Estatura ata, rostro ovalado, tez morena, ojos castaños, pelo negro, cejas idem, tiene una cicatriz en el lado izquierdo del cuello".	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol/ idem	Execución	58-36 146-37	

José	López Lago	19 anos	Pescador	Solteiro	"estatura regular, gordo, cabeza redonda, pelo cortado, afeitado, sin otras señas dignas de hacer mención".	1936-12-26	1936-12-31	Ferrol	Execución	58-36 F. 251: detido na Escollera o 23/9/36 2961-39	
Julio	Álvarez Doval	13 de novembro de 1913 (23 anos)	enfermeiro parte do persoal do "Contramaestre Casado".	Solteiro/ fillo de Trinidad	(en 1931) Ao seu ingreso, pesaba 59 kgs e medía 1,620 m cun perímetro torácico de 91 cm, "pelo castaño, barba escasa, ojos castaños, color blanco".	1936-12-27	1937-01-02	Cartagena/ Ferrol	Execución	29-36 F. 182: foi posto no punto de mira das autoridades militares debido a tres acusacións particulares. F. 196: 15/9/36, ordenan prisión. F. 207: no hospital militar do 26 de xullo ao 23 de agosto que pasou á prisión da Escollera e nese tempo o director do Hospital di que "su conducta fue buena" F. 209, libreta de mariñeiro: inscrito o 19 de decembro de 1931, ingresa no mes seguinte como voluntario e en decembro de 1933 "se le concede la continuación en el servicio sin derecho a premios ni primas".	
Daniel	Sueiras Brage	25 anos	mariñeiro de primeira,	Solteiro/ fillo de Vicente e Amparo	-	1936-12-27	1937-01-02	Caranza	Execución	29-36 F. 246: Cítano a declarar na base naval de Ríos, cando el estaba recluído en San Simón. F. 257: o 25/9/36 foi declarado procesado.	

										O 4/11/1936 xa estaba trasladado á prisión	
Manuel	Fernández Gómez	28 anos	marinero que presta servicios en el polígono de tiro de Marín	casado con Josefa González, con tres hijos, Manuel, Lola y Lucrecia, de 7, 5 y 9 años respectivamente/ fillo de Manuel e Dolores	"frente espaciosa, nariz regular, barba crecida, color moreno, señas particulares: ninguna"	1937-03-13	1937-03-16	San Adrián de Cobres/ idem	Execución na punta do Martillo no arsenal de Ferrol	178-36 F. 54: decretánlle prisión preventiva o 11/12/36	
Jesús	Martínez Fernández	43 anos	Ferreiro-obrero militarizado en los talleres metalúrgicos de la CNT, que es afiliado en Avilés	-	-	1938-01-27	1938-01-31	Concha de Artedo, Asturias/ Avilés, Calle Pedregal, 35	Execución	1063-36 Ingresa o 23 de outubro de 1937 no depósito municipal de Ribadeo.	

4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio

O antigo cemiterio de Santa María A Maior do Val (Narón) créase ao redor de mediados do século XIX, abarcando un total de 512 m², para atender as necesidades de enterramento da parroquia. Con todo, a mediados de 1927, o cura párroco, José García Novo, deixa constancia por escrito que “el constante aumento de población en esta parroquia ha determinado la necesidad de ampliar convenientemente el cementerio parroquial”. Como solución, propón se lle autorice para adquirir por compra o terreo contiguo, que abarca 768 m², solicitar a cooperación veciñal e xestionar os contratos que sexan necesarios para o trámite. Deste xeito, se conforma o espazo denominado actualmente como “cemiterio vello”, lugar onde se localiza/n a/s fosa/s que estamos a buscar (Fig. 16), segundo as hipóteses iniciais.

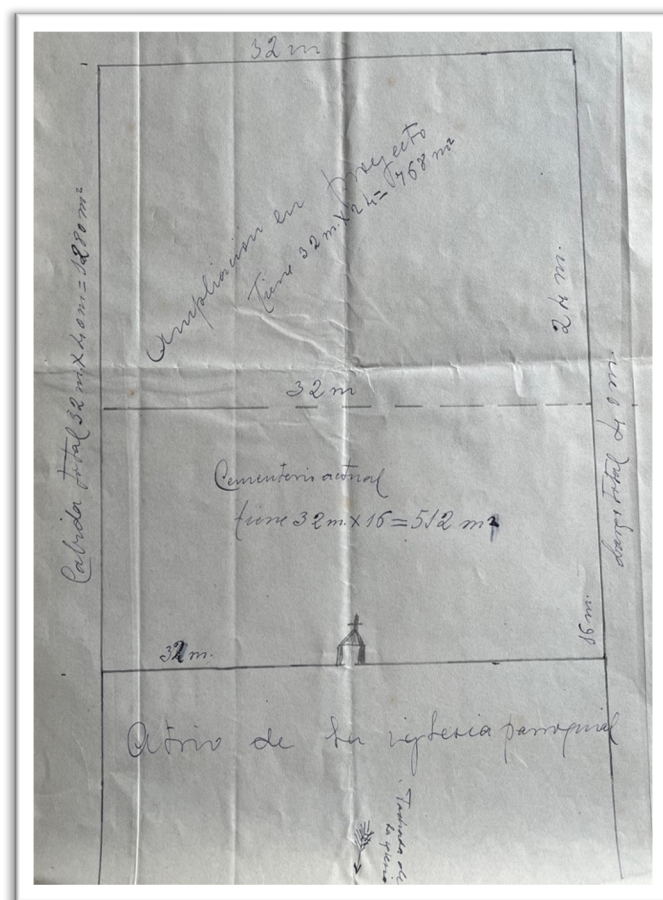

Figura 16. Plano da ampliación do cemiterio vello en 1927.
Fonte: documentación parroquial, Arquivo Histórico
Diocesano de Mondoñedo

É importante determinar a cronoloxía das alteracións e cambios que sufriu este espazo (especialmente, tras 1939) e poñelos en relación coas datas de creación da/s fosa/s para ver as posibles interferencias. Sobre a evolución da construción de nichos, na zona de mais recente incorporación ao cemiterio, temos moi pouca información. Na actualidade, algúns nichos recollen a data de creación, por exemplo, nos da parede norte, observamos distintas fechas dentro da década dos anos corenta do s. XX (Figs. 17, 18, 19 e 20).

Figura 17. Detalle dos nichos da parede norte do cemiteiro vello (en vermello a data de creación). Fonte: Fondo Histagra

Figura 18. Detalle dos nichos da parede norte do cemiteiro vello (en vermello a data de creación). Fonte: Fondo Histagra

Figura 19. Detalle dos nichos da parede norte do cemiteiro vello (en vermello a data de creación).
Fonte: Fondo Histagra

Figura 20. Detalle dos nichos da parede norte do cemiteiro vello (en vermello a data de creación). Fonte:
Fondo Histagra

É moi probable que estes nichos fosen os primeiros en construírse na parte nova do cemiterio. Pero debemos ter en conta que, naqueles tempos, o uso deste tipo de construcións para os enterramentos era excepcional. Esta situación non era a mais frecuente, xa que non todas as familias tiñan recursos para poder costealos. En consecuencia, a maioría dos enterramentos, incluso na segunda metade do século XX, efectuábanse no chan, en tumbas ordinarias individuais. Con todo, cara finais da ditadura, cada vez faríase mais frecuente a construción de nichos, conforme melloraban as condicións económicas, en relación ás cifras da posguerra, ata chegar á conformación actual (Fig. 21). Isto significa que a/s fosa/s posiblemente se vira/n alterada/s, en maior ou menor medida, pola creación de nichos.

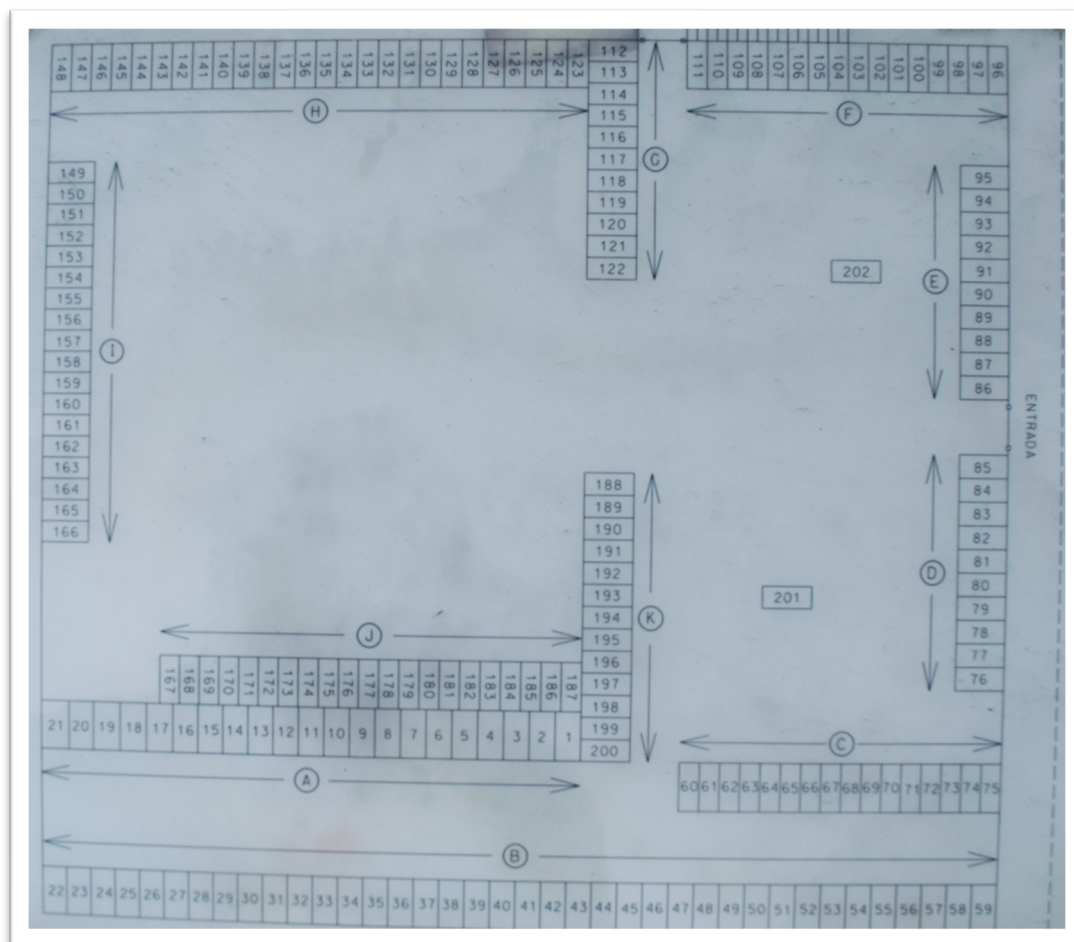

Figura 21. Disposición e numeración actual dos nichos do cemiterio antigo de Sta. Mª A Maior do Val.
Fonte: plano público

De feito, unha das últimas construcións das que temos constancia é o grupo de nichos elevados sobre o muro de peche, na parede oeste do cemiterio. Precisamente, esta é a mesma zona que propón a hipótese inicial para a localización da/s fosa/s. A creación destes panteóns dataría aproximadamente, segundo a fonte oral, entre os cincuenta e os anos sesenta do século XX.

Figura 22. Detalle da construción de nichos onde se aprecia na parte inferior, a sepultura onde supostamente se atopan os restos da fosa (nº 148). Fonte: imaxe cedida pola ACMHD.

Tras pasar o xeorradar no cemiterio e difundir as intervencións e obxectivos do PMD pola contorna, grazas á colaboración da Asociación Cultural de Memoria Histórica Democrática e á prensa, contactaron varios veciños. Francisco Aneiros e Mª Carmen Piñón, foron dous deles, e ambos apoian a hipótese inicial de localización da fosa e, ademais, sinalan ser testemuños dunha alteración da fosa e do traslado dos restos. Francisco vincula, precisamente, a construción destes nichos co desmantelamento da fosa/s e o traslado dos restos para un nicho moi próximo (nº 148),

segundo a numeración actual (Fig. 22)³⁹.

Segundo Francisco, co inicio das obras dos nichos , interviríase a fosa para retirar os restos e poder edificar os cimentos da construción nese mesmo lugar. Os restos da fosa serían trasladados para dito nicho que, nese momento, era propiedade do cura párroco, Ramón Martínez Vieito. Unha vez cesa no seu cargo, dito nicho, sería comprado polo pai de María del Carmen Piñón, actual propietaria de dito nicho⁴⁰. Os recordos de Francisco apuntan que,

A fosa vina eu, estaban enterrados así (facendo xestos que indican que estaban en paralelo ao muro (grupo de figuras 21)), estaban ao fondo, debaixo daqueles nichos que hai, a fosa era todo ao largo, solamente había un último aquí (sinalando preto da entrada, á man esquerda), onde están esas coronas de flores, aí había outro que era do castillo (de San Felipe), seica veu un neto, recolleuno e levouno...habrá corenta anos (...). Estar, están alí, alí, no nicho, debaixo de todo, como vivimos aquí cerca, cadroume de vir por aquí, e estaba, túa prima (de Mª Carmen), Casilda mais o enterrador e Casilda non sei que buscaba, creo que buscaba un pariente, súa abuela, e danlle alí abaixo, “a ver se está aí”, danlle e foi cando se viron os huesos, “mira onde están enterrados os que buscaron por aí, os que fusilaron aquí” (...). Isto fai pouco, catro anos (...) eran chavales novos, foron enterrados sen caixa, alí hai osos e terra⁴¹.

Do mesmo xeito, Manuel Grandal, enterrador de O Val dende os anos oitenta do século XX, sinala, na mesma dirección de Francisco e M^a del Carmen que,

A fosa estaba aquí (sinalando debaixo dos nichos), aquí foi de onde se quitaron e naquel nicho de aquí (n^a 148), no que estaban os curas de Baltar, que tamén obrara eu en Baltar e levábame moi ben con eles, pois os metín aí, na parte de abaixo, os huesos, aí. E despois viñan certas persoas... «e onde están os...?», e

³⁹ Entrevista a Francisco Aneiros e M^a del Carmen Piñón, por Conchi López, o 22 de xaneiro de 2024, en O Val, Narón.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Entrevista realizada por Conchi López, a Francisco Aneiros e Mª Carmen Piñón, o 22 de xaneiro de 2024, no Val (dispoñible en Terra e Memoria).

escollían de aí. De aí iban escollendo e... non sei se os levaron todos porque alí estaban metidos todos, no cenicero ese de aí⁴².

Manuel fala aproximadamente dun grupo de ao redor de 10, 12 persoas, que trouxeron dun barco. Nese caso, estaríamos falando dunha alteración parcial que non afectaría ao total dos enterramentos. A equipa interveu en marzo de 2024 para poder comprobar esta hipótese que foi descartada, segundo os resultados da análise forense⁴³ e a información proporcionada por outras fontes. As características dos restos non son compatibles coas das persoas que buscábamos e ademais, a raíz da intervención, algúns veciños achegáronse para indicarnos que ao redor dos anos 2000 tiveron lugar no cemiterio cambios importantes. Debido aos grandes desniveis no terreo, levouse a cabo unha nivelación con medios mecánicos que supuxo un forte movemento de terra que deixou á luz restos de enterramentos superficiais. Posiblemente, todos estes restos foran agrupados e gardados no nicho 148, funcionando así, como un osario do vello cemiterio. Os recordos dos executados deixaron semellante mella na poboación que, ante a aparición de restos, nun principio de identidade «descoñecida», no cemiterio, de forma case automática se asocian con Eles.

5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa

A hipótese que manexamos dende un primeiro momento, foi a sostida pola Asociación local, que no seu momento recolleron da fonte oral: a fosa estaría debaixo dos nichos do fondo do cemiterio vello. A partir desta idea, tratamos de contrastala con outras fontes, para ver se podíamos achegar argumentos que a confirmasen ou a desbotasen.

Na reconstrución da trazabilidade violenta das vítimas enterradas no cemiterio do Val, puxemos especial atención en calquera referencia sobre o lugar exacto

⁴² Entrevista a Manuel Grandal, por Conchi López, o 8 de marzo de 2024, no cemiterio de O Val, Narón.

⁴³ Fernando Serrulla Rech, *Informe antropológico forense*, 2025. Dispoñible en: <https://www.nomesevoces.net/gl/lugares/proxectos/1/fosas-e-lugares-de-violencia>

das inhumacións. No caso das mortes a raíz dunha condena a pena de morte, a documentación militar foi moi precisa á hora de recoller as dilixencias de enterramento. Nelas, tal e como vimos anteriormente, recóllense datos como o lugar, a hora, e as circunstancias do enterramento. Pero en ningún caso fan referencia exacta sobre o lugar da fosa, dentro do cemiterio. Na documentación militar, o seguimento das vítimas detíñase cando a competencia da xestión dos seus corpos era cedida ao cura párroco, encargado da súa inhumación.

Nesa liña de traballo, recorremos a outras fontes, como os libros de enterramento parroquiais, para tratar de ampliar a información, pero tampouco tivemos sorte. O cura párroco era o encargado de cubrir ditos libros, e unicamente recollía; por un lado, información sobre as circunstancias das mortes, que lle era facilitada polas autoridades militares; e, por outro, cuestións relativas sobre a recepción dos auxilios espirituais. Constatouse que este tipo de mortes non recibiron un diferente trato ás demais, no sentido de ocultar o lugar exacto do seu enterramento; pois todos os enterramentos eran inscritos seguindo un parámetro similar na recollida de información:

Un ajusticiado. El doce de diciembre de mil novecientos treinta y seis he dado cristiana sepultura en este cementerio parroquial al cadáver del cabo de marinería, Andrés Cores Fernández, de 22 años de edad, soltero, que ha sido pasado por las armas en Ferrol, previo consejo de guerra. El ajusticiado según manifestación de la autoridad miliar recibió con gran fervor los auxilios espirituales. Para que conste, lo firmo, Ramón Martínez Vieito⁴⁴.

No rexistro civil de defuncións, como adoita ser habitual, segundo a nosa experiencia, tampouco obtivemos datos acerca da localización da fosa. Este tipo de documentación, para este tipo de mortes, adoita reproducir practicamente de forma literal, a información que lle remite o xuíz instrutor militar, ou as autoridades que ordenen os asasinatos. Tras estas pescudas, podemos

⁴⁴ Aquivo Diocesano de Mondoñedo, parroquia de Santa M^a A Maior do Val, libro de enterramentos, nº 7 (1925-1946).

determinar que a xestión loxística dos enterramentos, dentro dos cemiterios, ao menos para o caso das execucións, foi asumida pola autoridade eclesiástica parroquial, é dicir, o cura párroco. Esta figura foi a encargada de xestionar este tipo de enterramentos e dispoñer dun lugar concreto dentro dos cemiterios para as inhumacións. Grazas á nosa experiencia previa, sabemos que adoitaron escoller zonas onde non era frecuente realizar enterramentos ordinarios, mais ben eran lugares afastados da entrada principal, cara a parte posterior do recinto. Neste sentido, o sinalado pola hipótese inicial, non pode desbotarse.

Tras revisar a documentación da época, tratamos, tamén, de buscar fotografías antigas do cemiterio pero non tivemos éxito. De novo, tratamos de recorrer á fonte oral para entrevistar a testemuños que puideran coñecer de primeira man a localización da fosa.

Figura 23. Nicho de Balbina García Rodríguez no cemiterio de San Mateo de Trasancos (Narón). Fonte: fondo Histagra

No desenvolvemento da investigación, atopamos máis indicios sobre diferentes intervencións parciais da/s fosa/s. En primeiro lugar, temos constancia de que as fosas de Gabriel Cruz Mouriz, Luís Rodríguez Novás e José López Leira (“paseados” a finais de agosto de 1936) foron movidas para un nicho común, no cemiterio de San Mateo de Trasancos (Narón). De forma concreta, o nicho

que actualmente alberga os restos dos tres “paseados” é o da parella de José López Leira, Balbina García Rodríguez, falecida en 1983 (Fig. 23). Descoñecemos a data do traslado da fosa, pero en base a esta información, tivo que ser despois da década dos anos oitenta.

En segundo lugar, o traballo que leva facendo durante anos a nivel local a ACMHD, sinala que os familiares de Eulogio Parga Méndez, un dos executados o 26 de decembro de 1936, levaron o seu corpo para o nicho familiar de Neda, de onde era veciño. O traslado efectuaríase o mesmo día da súa execución pero este feito non puidemos contrastalo con outras fontes. Tanto o rexistro de enterramentos parroquiais, como o rexistro civil, recollen que foi enterrado no Val. Non atopamos rastro documental do traslado do corpo e tampouco puidemos contactar cos seus familiares.

En terceiro lugar, un familiar de Guillermo Díaz Vales, ponse en contacto coa ACMHD para contar o sucedido co que pensaban que era o seu corpo:

Hay una cosa que no tenemos clara. Mi abuelo fue asesinado en O Val, fue a una tumba común. A mi abuela le dio un botón de la guerrera el señor que ayudó a enterrarlos, era conocido o vecino. Este hombre terminó alcohólico y un día al marido de mi tía le dijo que sabía dónde estaba su cuerpo. Mi tío, aún siendo militar destinado en las baterías del Pieiro, con un compañero y en una mula se acercaron hasta el cementerio de madrugada y desenterraron un cadáver, que podría ser mi abuelo, lo enterraron al otro día en Doniños. Esto debió de ser en 1947. Mi padre siempre dudó que fuese él. En pleno invierno de madrugada, entre tanto cadáver, siempre le quedó la duda. A mi abuela la consoló saber que lo tenía cerca⁴⁵.

Esta información tampouco se puido contrastar por medio de ningunha outra fonte, e a familiar de contacto, non ten constancia acerca da localización concreta da fosa nin doutros datos relevantes para a nosa investigación.

⁴⁵ María José, neta de Guillermo Díaz Vales

Finalmente, vendo a gran probabilidade de que a fosa se vise alterada en diferentes circunstancias, a investigación tratou de afondar nesta liña. Comezamos por buscar a pegada documental do traslado de cadáveres da fosa e contactar con persoas ou familiares que, hoxe en día, nos puideran dar conta da situación da/s fosa/s. Consultamos o libro de enterramentos parroquiais da década dos anos sesenta en adiante, para ver se quedara rexistrado algún traslado de restos. A información aparece recollida na mesma lóxica que nos anos trinta, sen especificar o lugar exacto de enterramento, e tampouco se atoparon referencia ao movemento de corpos⁴⁶. Sabemos que este tipo de procedementos non estaban especialmente regulados durante a ditadura, e o mais normal e que se fixera de xeito informal. Aínda con mais razón, cando se trataba de movemento de vítimas da guerra, que adoitaron efectuarse da forma mais discreta posible, e/ou incluso na clandestinidade.

Como resultados, localizáronse unha serie de expedientes, pouco numerosos para abarcar gran parte do século XX, que informan do traslado de cadáveres en cemiterios de toda a provincia da Coruña. Con todo, non se observou ningún relacionado coa fosa do Val, nin aparecen rexistrados movementos dos que temos constancia polas propias familias⁴⁷. Ademais, revisáronse as actas de enterramento, tanto civís como parroquiais, nun abanico de tempo mais amplo. Pensamos na posibilidade de que nesta documentación puidera quedar pegada do traslado dos corpos, pero non foi así.

Debemos ter en conta neste repertorio de hipóteses sobre a localización da fosa, os resultados da prospección xeofísica e poñelos en común coa investigación histórica. O xeorradar sinalou cinco zonas compatibles con enterramentos correspondentes con fosas comúns (Fig. 24).

⁴⁶ Arquivo Parroquial da Praza das Angustias-Ferrol, «Libro parroquial de defunciones de Santa María do Val», vol. VIII (1961-1997).

⁴⁷ Arquivo do Reino de Galicia, Gob. Civil-Beneficencia/Asistencia Social, “Expedientes informativos sobre traslados de cadáveres”, sins. 33626/45- 33681/116.

Figura 24. Plano que recolle as anomalías máis destacadas detectadas polo xeorradar, compatibles con enterramentos colectivos. Fonte: Memoria de Intervención, fmdada. Por Roger Sala e Pedro Rodríguez

Os grupos de anomalías 8, 9 e 10 localízanse en áreas próximas ao lugar no que a fonte oral sitúa as fosas dos executados. A primeira delas, é interpretada como “producto de una acción de excavación colmatada” que se estende cara debaixo dos nichos. A nº 9 “podría responder tanto a restos de un enterramiento detectado parcialmente, como a restos de un elemento constructivo”. E, por último, o grupo 10 discorre de forma paralela aos nichos e foi interpretada como “la disposición de un grupo de enterramientos individuales en un espacio reducido (...) o menos probablemente, a un enterramiento colectivo”.

Os restantes grupos de anomalías sospeitosos son os números 2 e 3, debido a que “las características de extensión y respuesta diferenciada a estas dos alteraciones, compatibles con una fosa extensa, hace que sean considerados como puntos de interés”. Ambas están localizadas, tamén, na zona ampliada do cemiterio vello, a finais dos anos vinte do século XX, pero mais preto á zona que o une coa área primixénia (Fig. 24).

6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión

A modo de síntese, as intervencións levadas a cabo na fosa de O Val, Narón, por parte da equipa do Plan de Memoria Democrática, durante 2023 e 2024, ordénanse cronoloxicamente da seguinte maneira:

- Novembro de 2023: prospección xeofísica do cemiterio vello
- Marzo de 2024: catas en función dos resultados do xeorradar e apertura do nicho nº 148
- Novembro de 2024: catas perimetrais ao longo dos nichos da parede posterior de peche do cemiterio vello.

Cada unha das actuacións anteriores están perfectamente documentadas e explicadas nos respectivos informes arqueolóxicos e antropolóxicos. Todas elas teñen unha razón de ser xa que precisamente, as dimensións da/s fosa/s, a ampla secuenciación temporal do seu uso como lugar de enterramento das vítimas da Guerra, e o propio desenvolvemento da investigación, demandaron intervencións paulatinas e planificadas para facer un uso coherente dos recursos que tiñamos ao noso alcance. A día de hoxe, dende o punto de vista histórico, e grazas a todos os traballos realizados, podemos constatar que:

- A lóxica da violencia golpista da retagarda en Galicia, amosa unha determinada secuencia temporal nos enterramentos. A inhumación adoitaba facerse en campo santo nunha data moi próxima ao falecemento. Isto implica a existencia de mais dunha fosa, en función das datas de asasinato.
- Na memoria colectiva os asasinatos dos días 26 e 27 de decembro de 1936 foron os que deixaron unha maior pegada (polo seu volume e circunstancias específicas), asociando as fosas de Narón, exclusivamente a este suceso.
- Non podemos descartar a existencia doutras fosas, noutros espazos do cemiterio; incluso algunha de carácter individual, como a de Jesús

Martínez Fernández, Manuel Fernández Gómez ou Andrés Cores Fernández.

- A “gran fosa” está debaixo dos nichos da parede posterior do cemiterio vello. Así o indicou a fonte oral e o corroboraron as características dos restos e da forma de inhumación, segundo os informes arqueolóxicos e forenses.
- Puidemos ver como a “gran fosa” se atopa alterada nalgúns zonas, mentres que noutras observamos unha posición ordinaria dos restos.
- Para poder levar a cabo o traballo completo de exhumación e calibrar o alcance real e as dimensións totais da fosa sería preciso a retirada dos nichos.

Dende o punto de vista do proceso de difusión, cabe destacar que en todas as intervencións levadas a cabo no cemiterio do Val, o equipo estivo acompañado por gran parte da veciñanza, polos membros da Asociación Cultural de Memoria Histórica Democrática, por parte dos familiares das vítimas, por estudosos e interesados no tema da Guerra e a Memoria na contorna e por outros colaboradores da equipa, como Lentes Diverxentes. Durante o desenvolvemento do traballo de campo, déronse sinerxias de colaboración moi interesantes entre a sociedade e a equipa do PMD. A investigación volveuse moito mais rica grazas a todas as achegas das persoas que tiveron a amabilidade e compartir a súa memoria sobre feitos tan traumáticos e dolorosos. Pola nosa parte, estas canles de colaboración e interese mutuo, tamén nos permitron facer unha gran labor didáctica sobre o noso traballo e poder achegarlle á sociedade o método científico do Plan de Memoria Democrática (Fig. 25). Froito desta atmosfera, puidemos coñecer testemuños coetáneos aos feitos, como o de Candelaria (Fig. 26), ou acceder a novas fontes de información. Ao fin e ao cabo, a propia busca non deixa de ser un acto de memoria (Fig. 27).

Figura 25. Traballos do PMD na fosa xunto coas persoas interesadas. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 26. Entrevista a Candelaria Fernández. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 27. Ramo de flores colocado sobre a fosa ao remate dos traballos de localización no perímetro dos nichos como unha ofrenda colectiva de "todas as que non esquecemos". Fonte: fondo HISTAGRA

Bibliografía

- Aguilar Fernández, Paloma e Payne, Leigh A., *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*, Madrid: Taurus, 2018.
- Anca Alamillo, Alejandri, *Los diques de Ferrolterra*, Ferrol: Club de Prensa de Ferrol, 2005.
- Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática (ed.), *A II República e a guerra civil. Actas do II Congreso da Memoria, Culleredo, decembro de 2005*, Ferrol: Edicións Embora, 2006.
- Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática (ed.), *A represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria, Narón, decembro de 2003*, Ferrol: Edicións Embora, 2005.
- Babiano, J; Gómez Bravo, G.; Míguez Macho, A e Tébar, J., *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistemática de los derechos humanos*, Barcelona: Pasado y Presente, 2018.
- Barrera Beitia, Enrique, *Ferrol, 1931-1952. De la República a la posguerra*, Ferrol: Edicións Embora, 2005.
- Buxeiro Alonso, Xabier, "Paseos, execucións e outros asasinatos. A organización e posta en marcha da maquinaria de exterminio golpista en Galiza", en Lisandro Cañón e César Manuel Román (comp.), *Estado de excepción e terrorismo de Estado*, Córdoba: Lago Editora, 2020: pá111-140.
- Cabana Iglesia, Ana, "Franquistas, antifranquistas y todos los demás. La enorme paleta de grises del consentimiento en la Galicia rural", en Julio Prada (dir.), *No sólo represión. La construcción del franquismo en Galicia*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2024: páxs. 89-105.

De Juana López, Jesús e Prada Rodríguez, Julio (ed.), *Lo que han hecho en Galicia. Violencia, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica, 2006.

Del Arco Blanco, Miguel Ángel e Anderson, Peter, *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil y el franquismo*, Granada: Comares, 2014.

Fernández Fernández, Eliseo, “A Delegación de Orden Público e a administración do terror en Ferrol (1936)”, en VV.AA., *Os nomes do terror: Galiza, 1936, os verdugos que nunca existiron*, A Coruña: Serms Galiza, 2017: páxs. 81-98.

Fernández Fernández, Eliseo; Oia, Víctor e Pereira, Dionisio, “Escenarios de loita de clases e represión franquista na Galiza urbana: os casos de Coruña, Ferrol e Vigo”, *Murguía: revista galega de historia*, nº 31 (2015), páxs. 13-44.

Fernández Prieto, Lourenzo e Míguez Macho, Antonio (eds.), *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Galaxia, 2018.

Grandío Seoane, Emilio, *Anos de odio: golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña: Deputación Provincial da Coruña, 2007.

López Sánchez, Conchi, *O golpe de Estado, as persecucións e a retagarda na guerra civil española: as actitudes sociais en Galicia (1936-1939)*, tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2012.

Máiz Vázquez, Bernardo, “A represión na Galiza, 1936-1976: contra a historia ensimismada”, en Uxío-Breogán Diéguez (coord.), *A Galiza de Bóveda: actas do congreso, 2003*, Vigo: Universidade de Vigo, 2009: páxs. 241-260.

Míguez Macho, Antonio, “Un pasado negado. Lugares de violencia y lugares de memoria del golpe, la guerra civil y el franquismo”, *Confluenze: Rivista di Studi Iberoamericano*, vol. 10, nº 2, 2018, páxs. 127-151.

Míguez Macho, Antonio, *Genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad*, Madrid: Abada Editores, 2014.

Suárez, Xosé Manuel, *Guerra Civil e represión en Ferrol e comarca*, Ferrol: concello de Ferrol, 2002.

Suárez, Xosé Manuel, *Crónica negra de la Marina Española, Ferrol, 1936-1939*, 2018, disponible en:
https://www.academia.edu/44532763/Crónica_negra_de_la_Marina_Española_30_páginas

Fontes

Entrevistas

- Entrevista nº 2065, realizada por Antonio Míguez Macho, o 27/7/2006, en Covas (Ferrol), fondo Histagra, Terra e Memoria
- Entrevista nº 2263, realizada por Ruy Farias, o 4/11/2006, fondo Histagra, Terra e Memoria
- Entrevista nº 2212, realizada por Mónica Rocha Novoa, o 17/1/2007, en Ferrol, fondo Histagra, Terra e Memoria
- Entrevista realizada por Gustavo Hervella García, Manuel Fernández Pita e Conchi López, o 11/10/2023, a Anónimo, no Val (Narón).
- Entrevista realizada por Conchi López, a Francisco Aneiros e Mª Carmen Piñón, o 22 de xaneiro de 2024, no Val (dispoñible en Terra e Memoria, pendente de indexar).
- Entrevista realizada por Conchi López, a Margarita Pérez García, o 22 de xaneiro de 2024, en Narón (dispoñible en Terra e Memoria, pendente de indexar).
- Entrevista realizada por Conchi López a Manuel Grandal, o 8 de marzo de 2024, en Narón (dispoñible en Terra e Memoria)
- Entrevista realizada por Gustavo Hervella e Conchi López a Candelaria Fernández, o 8 de novembro de 2024, en Ferrol (dispoñible en Terra e Memoria)

Arquivo Naval de Ferrol (ANF)

- Causa 20/36
- Causa 29/36
- Causa 50/36
- Causa 58/36
- Causa 60/37

- Causa 146/37
- Causa 178/36
- Causa 196/36
- Causa 278/37
- Causa 452/38
- Causa 1063/36
- Causa 2961/39
- Expediente 319/37

Arquivo Municipal de Ferrol

- Expedientes de mozos solicitantes da cota de Ferrol do reemprazo 1926:
 - Gabriel Cruz Mouriz (1929), caixa 13891 26
 - Luis Rodríguez Novas (1928), caixa 13891 24
 - José Domínguez Rodríguez, caixa 13875 47
- Cemiterio de Canido
 - Rexistro de enterramento (1936-1970) (Pedro Fernández Montero)
 - Expedientes de traslado de cadáveres (1936-1970)

Arquivo do Reino de Galicia

- Expediente de solicitude das axudas concedidas pola Obra Nacional de Protección a los Huérfanos de la Revolución y la Guerra:
 - realizada por, Encarnación Sagrario Ferreiro, viúva de Gabriel Cruz Mouriz, no Val, Narón, sig. 34153 66 (14/4/1944)
 - realizada por Mercedes Sande López, viúva de Luis Rodríguez Novás, morto no Val, Narón, sig. 34153 163 (14/4/1944)

- realizada por, Josefa Perla Rivera, viúva de Manuel Fernández Arias, morto no Val, Narón, sig. 34153 80
- realizada por Rosa Pérez Cerdido, viúva de Nicolás Serantes Pérez, morto no Val, Narón, sig. 34153 174
- realizada por, Consuelo Núñez Serantes, viúva de Guillermo Díaz Vales, morto no Val, Narón, sig. 34153 69
- realizada por, María Casanova Canto, viúva de Juan Morado Monteagudo, morto no Val, Narón, sig. 34153 126
- Expedientes de nóminas de pensións a favor de orfos acollidos á Obra Nacional de Huérfanos de la Revolución Nacional y la Guerra, na provincia da Coruña, no mes de novembro de 1946, sin. 33881-3.
- Expedientes informativos sobre traslados de cadáveres, sins. 33626/45- 33681/116, link de acceso a consulta: <https://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?id=1924160>

Arquivo Histórico Diocesano de Mondoñedo

- Parroquia de Santa M^a A Maior do Val, libro de defuncións, nº 7 (1925-1946).
- Documentación parroquial (ampliación cemiterio anos vinte do s. XX)

Galiciana-Hemeroteca

- *El Ideal Gallego*
- *El Correo Gallego*
- *El Progreso*
- *Boletín Eclesiástico del Obispado de Mondoñedo*

Outras

- Arquivo de Galicia, Planeiro PV03446, accesible en: <https://arquivo.galician.gal/arpadweb/gl/consulta/registro.do?control=ADGD20200365341>
- *Boletín Oficial del Estado*, accesible en: https://www.boe.es/diario_gazeta/
- Fotografías de Manuel Fernández Arias, cedidas pola familia
- Fototeca Digital: Plano *Vuelo Americano* (Serie B, 1956-1957), accesible en: <https://fototeca.cnig.es/fototeca/>
- Biblioteca Digital Hispánica, “El Ferrol (La Coruña). Reunión de jerarquías del Ejército...”, 1938, Campúa e Cifra Gráfica, sin. GC, Caixa 80/4, accesible en: <http://bdh.bne.es/bnearch/CompleteSearch.do?showYearItems=&field=todos&advanced=false&exact=on&textH=&completeText=&text=ferrol+1936&pageSize=1&pageSizeAbrv=30&pageNumber=1>
- Biblioteca Virtual de Defensa: *Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España*, accesible en: <https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?control=BMDB20120013414>